

Жалудок – ад уладання вялікага князя да Чацвярцінскіх

Жалудок – адзін з самых старых населеных пунктаў Гродзеншчыны¹. Крыніца, дзе ўтрымліваецца першая згадка пра яго, – даволі незвычайная. Крыжакі, якія бесперапынна ваявалі з Вялікім Княствам Літоўскім, пасылалі ў Прынямонне сваіх шпіёнаў, якія пад выглядам купцоў разведвалі дарогі да вялікіх гарадоў княства – Гродна, Вільні, Навагрудка, Коўна. Вярнуўшыся ў ордэн, шпіёны спісвалі маршруты, згадваючы ўсе меншыя населеныя пункты, праз якія трэба было ісці да вялікіх гарадоў. І вось тады, у канцы XIV ст., у адным з маршрутаў крыжацкі шпіён па дарозе да Ваўкавыска згадвае “Стегевілендорф Салудка” – у перакладзе на сучасную беларускую мову вёску Сцегевілы Жалудок. Сцегевіла быў нейкім літоўскім баярынам, і ў пазнейшыя гады ў ваколіцах Жалудка жыло адразу некалькі дзясяткаў баяр, абавязкам якіх была ахова вялікакняскага замка ў Троках².

Да другой паловы XV ст. Жалудок становіцца настолькі важным адміністрацыйным цэнтрам, што пераўтвараецца ў цэнтр павета. Уладу ў павеце ў 1480–90-х гг. ажыццяўляў княжацкі баярын Юрый (Ушка) Сцірнель – мяркуючы па прозвішчы, баярын

¹ Шаблюк В. Жалудок // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 363.

² Баяры, якія ходзяць “на старожу” ў Трокскі замак: Бенька Рамашковіч, Балтрамей Рамашковіч, Грыгор Рамашковіч, Стас Моцевіч, Петка Даўтаровіч, Мацей Юрэвіч, Хршчон Даўтаровіч, Юхна Сцевідовіч, Петрашка Монкавіч, Бернарт Вайташэвіч, Сцецак Бернатовіч, Хршчон Сцецаў брат, Янка Матыясавіч, Моцка Бівойнавіч, Петка Бівойнавіч, Мацей Дмішэвіч, Бітык Бейценевіч, Якуб Мацковіч, Ян Бабковіч, Мацей Маіхновіч, Пецька Бабковіч.

меў балцкае паходжанне і быў католікам. Ужо тады Жалудок і ваколіцы былі дастаткова шчыльна заселены, паколькі з'яўляліся пастаяннай крыніцай даходаў для скарбу вялікага князя. Напрыклад, даходы ад жалудоцкіх корчмаў вялікі князь прызначаў таму самаму Сцернелю (20 коп грошаў), Алехну Малышкавічу (8 коп), татарыну Юхну Асанчуковічу (7 коп грошаў)... 3 іншых жалудоцкіх валоданняў вялікі князь прызначаў грашовыя і натуральныя выплаты для сваіх падданных: віленскаму мешчаніну Мацею (10 бочак пшаніцы, 2 бочкі гароху, пазней яму ж была прызначана "сцірта жыта"), конюху Ваську (15 бочак жыта), Крыўцу (палціна грошаў), Канюшку Сычу, Літвінцу і іншым.

Недзе ў самым пачатку XVI стагоддзя Жалудок дастаецца князям Палубенскім. Палубенскія (Палубінскія) былі княжацкім родам з Вялікага Княства Літоўскага. Гэтае прозвішча паходзіць або ад мясцовасці Лубны ва Украіне або ад вёсак Палубнікі (пад Лідай) ці Палубічы (каля Брэста). Даследчыкі выводзяць Палубенскіх ад Андрэя Альгердавіча з дынастыі Гедымінавічаў. Першым прадстаўніком рода Палубенскіх, які згадваецца ў дакументах, быў Андрэй Фёдаравіч Палубенскі. Яго сыны Васіль і Іван акурат і валодалі Жалудком як мінімум у 1512–1522 гг. Васіль Палубенскі быў маршалкам Вялікага Княства Літоўскага і мсціслаўскім старастам, а Іван – маршалкам гаспадарскім. У дакументах браты згадваюцца як жалудоцкія "намеснікі" або "дзяржаўцы". Гэта значыць, што яны не валодалі Жалудком на правах спадчыны, а атрымалі яго ад вялікага князя на пэўны час.

Жалудок неаднаразова трапляў на старонкі старадаўняй "крымінальнай хронікі". Прывядзем некалькі прыкладаў. Недзе ў 1514 г. наведомыя захапілі і разрабавалі жалудоцкую "спіжу" (так раней называлі харчовы склад, дзе раней захоўваліся разнастайныя прадукты: каўбасы, яйкі, сушоныя ягады і грыбы, гародніна і іншае). На пошук рабаўнікоў быў адпраўлены баярын Юшка Веневіч, які прыехаў у Эйшышкі (цяперашні літоўскі Эйшышкес) і там ад баярына Стоціка даведаўся, што спіжа была разрабавана мясцовымі баярамі Тацькам і Мацеем. Следчы загадаў гэтых баяр схапіць, звязаць і дапытаць. У працэсе "допыту" абодва памерлі. Тады за княжацкай справядлівасцю ўжо звярнуліся сваякі загінуўшых, просячы пакараць Юшку за смерць

прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя. Быў пакліканы Стоцік, які на судзе засведчыў, што ніколі не гаварыў нічога супраць забітых, а ў момант візіту Юшкі Веневіча ў Эйшышкі яго наогул не было дома. Больш за тое – ён прысягнуў у судзе, што менавіта так і было. Паколькі прысяга сведкі была ў тыя часы жалезным аргументам, то суд прыгаварыў самога Юшку Веневіча пакараць смерцю публічна (выдаць на ратушу), яго ж жонцы і дзецям пакінуць ягоны маёнтак. Мы не ведаем, ці сапраўды вынікам сярэднявечных разборак стала яшчэ і смерць следчага, але факт, што вялікакняжацкія запасы сельскагаспадарчай прадукцыі ў Жалудку былі настолькі багатыя, што прыцягвалі ўвагу злодзеяў і рабаўнікоў.

У 1530-х гг. вялікі князь Жыгімонт Стары лэнным правам перадаў Жалудок Івану Васільевічу Лядскаму – маскоўскаму баярыну, які ўцёк у Вялікае Княства ад гневу сваіх уладароў. Да ўцёкаў у Беларусь Лядскія былі блізкімі сваякамі баяр Захар'іных і Раманавых, з якіх выводзіліся будучыя расійскія імператары і якія належалі да першага эшалону маскоўскага прывілеяванага саслоўя. Цікава, што па расказах Івана Васільевіча Лядскага ў сярэдзіне XVI ст. была надрукавана першая карта Масковіі, якую больш за сто гадоў перадрукоўвалі шматлікія еўрапейскія выдаўцы.

Свае вайсковыя таленты Лядскія прымянялі супраць многіх ворагаў Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку і маскавітаў. Сын Івана Васільевіча Іван Іванавіч Лядскі, у адрозненне ад большасці шляхты Вялікага Княства, дысцыплінавана выстаўляў ваяроў на попісы войска³. У 1567 г. ад сваіх уладанняў замест 40 коннікаў ён выставіў аж 61 добра ўзброенага вершніка і 30 пешых драбаў з ручніцамі. Сам Іван Лядскі вызначыўся падчас Лівонскай вайны, а вось яго сын Тэадор назаўсёды ўвайшоў у летапіс вайсковай славы Рэчы Паспалітай. Сфарміраваная ім рота з двухсот

³ У попісах войска Вялікага Княства Літоўскага паведамляецца, што “пан Іван Іванавіч Ляцкі, ляснічы Падляскі, з маёнткаў сваіх – з Жалудка ў павеце Лідскім, і з Высокага Двара ў павеце Трокскім, і з Чэмераў і з Носава ў павеце Берасцейскім, і з сёл на Русі – Балоча і Ожыча, з прыселкамі і з прыкупленіны Міцькаўшчыны, Стамброўшчыны, з таго ўсяго з павіннасці ставіў коней сорак, а цяпер дадаў для ласкі гаспадарскай, паставіў усіх коней шэсьцьдзесят адзін збройна ў панцырах, прылбіцах, сагайдаках з саблямі і рагачінамі. Ён жа ставіў драбаў усіх трыццаць з ручніцамі і сякерамі”.

крылатых гусараў, сярод якіх былі і шляхцічы з ваколіц Жалудка, паставіла рашучую кропку ў бітве са шведамі пад Кірхгольмам. У XVII ст. Лядскія страцілі Жалудок, аднак памяць пра іх засталася на Шчучыншчыне ў выглядзе вёсак Лядск і Высокі Лядск.

Калі і якім чынам Жалудок выйшаў з-пад улады Ляцкіх і чыёй уласнасцю быў аж да канца XVII ст., ніякіх звестак няма. Міхал Балінскі коратка адзначыў: «Жалудок, некалі дзедзічнае мястэчка Сапегаў», – а старая энцыклапедыя Оргельбранта, а за ёй «Геаграфічны слоўнік» згадку Балінскага пацвердзілі, паведамляючы, што Сапегі атрымалі Жалудок ад Рэчы Паспалітай за заслугі і што Ганна Сапаяжанка прынесла яго ў дом Францкевічаў-Радзімінскіх з пасагам.

Род Францкевічаў-Радзімінскіх, які асеў на Лідчыне ў XVII ст., займаў тут разлеглыя зямельныя добры, карыстаўся асаблівай павагай сярод тутэйшага жыхарства, і прадстаўнікі яго займалі найвышэйшыя павятовыя пасады.

Суддзя Казімір Францкевіч-Радзімінскі меў адзіную дачку панну Аляксандру і выдаў яе замуж за Міхала Тызенгаўза, будучага пісара вялікага літоўскага. З гэтага часу Жалудком валодала аж шэсць пакаленняў Тызенгаўзаў. Пасля Казіміра Францкевіча-Радзімінскага, суддзі земскага, валодаў Жалудком дачка і зяць суддзі Аляксандра і Міхал Тызенгаўзы, пасля якіх Жалудок перайшоў у валоданне Бенедыкта Тызенгаўза, старасты шмелтынскага. Бенедыкт Тызенгаўз, жанаты з Ганнай Бяганскай, пакінуў пасля сябе трох сыноў і аж сем дачок. Гэтыя тры браты – Міхал, Антоні і Казімір Тызенгаўзы – 25 студзеня 1755 г. падпісалі акт падзелу паміж сабой дзедзічных добраў, і ў сілу таго падзелу Жалудок перайшоў у валоданне Міхала Тызенгаўза, старасты пасольскага.

Самым вядомым уласнікам Жалудка сярод прадстаўнікоў гэтага курляндскага роду быў Антоній Тызенгаўз – адміністратар, рэфарматар і палітык. Антоній Тызенгаўз кіраваў вялізарнымі абшарамі вялікакняжацкіх эканомій, але не забываўся і пра свае прыватныя валоданні. Менавіта ён надаў Жалудку ўнікальную для Беларусі радыяльную планіроўку – ад круглай плошчы ў цэнтры мястэчка ў розныя бакі, як промні ад сонейка, разбегаліся вуліцы, адна з якіх заканчвалася брамай гаспадарскага маёнтка.

Калі Тызенгаўз страціў ласку караля і быў зняты з усіх пасадак, то менавіта ў Жалудок ён перавёз большую частку сваёй маёмасці, якая пасля яго смерці была апісана за даўгі.

У Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве захоўваецца інвентар маёнтка Жалудок⁴. Складзены ён быў 30 лістапада 1796 г. і мае назву "Inwentarze dworu Żołudzkiego w zabudowaniu pałacowym, meblow w pokojach, trunkow w sklepie, kredensu, kafejarni y kuchni oraz w skarbcu murowany, w magazynie obok skarbcu towarow różnych sukiennych, bławatnych, norymberszczyzny, garderoby panskiej y różnych sprzętow tudzież ogrodu Żołudzkiego y stajni z wozownią. R(ok)u 1796. Xbra 30 dnia przez szczegół sporządzone". Гэта вопіс рэчаў, якія знаходзіліся ў палацы, стайневым флігелі, скрабе, склепе, стайні і вазоўні, а таксама апісанне агароду.

У палацы пералічваліся наступныя пакоі: адпачывальня (сцены абабіты кардоннымі шпалерамі), сярэдні пакой (сцены абабіты папяровымі шпалерамі), блакітны пакой (сцены абабіты папяровымі шпалерамі), жоўты (сцены абабіты папяровымі шпалерамі), сені, зала, гасціныя пакоі (ружовы, папялісты, жоўты), панскі пакой, канцавы пакой, малая зала над ганкам, гардэроб, склад палацёра.

У асноўным у пакоях знаходзіліся крэслы, столікі, бюро, канапы, люстэркі, ліхтары, жалезныя ложка, а каля комінаў – жалезныя козлы для дроў і рыдлёўкі. У якасці дэкору былі гіпсавыя ці алебастровыя фігуркі, гадзіннікі на камінах ці насценныя, а ў сярэднім пакоі – барометр, у жоўтым пакоі, гасціных пакоях, зале і малой зале над ганкам – карціны. Більярдны стол згадваецца толькі ў адпачывальні. На вокнах віселі фіранкі. Для пажарнай бяспекі ў сенях трымалі 4 помпы і 6 скураных вёдзер. У памяшканні палацёра трымалі рэчы для ўборкі.

У стайневым флігелі апісана ўнутранае ўбранне ў пакоях Дыбоўскага, маршалка, падкаморыя, будаўнічага, а таксама малой залы над ганкам. Крыніца не згадвае прозвішчы маршалка, падкаморыя і будаўнічага, таму ідэнтыфікаваць іх не падаецца магчымым. Але інтэр'ер тут быў больш сціплы ў параўнанні з

⁴ AGAD, Archiwum Tyzenha uza, sygn. D-5, s. 185–208v. Дакумент адкрыты і прадастаўлены для выкарыстання кандыдатам гістарычных навук Наталляй Слж.

палацам: дубовыя і сасновыя сталы, драўляныя ложка, абабітыя тканінай крэслы, канапы, люстэркі.

Асобна быў складзены інвентар алкагольных напояў, якія знаходзіліся ў піўніцах пад палацам. У ім згадваліся розныя віны, англійскае піва, лікёры, гарэлка, сіропы, канфіцюры, аліўкі, праванскія алівы, мёд і іншае.

Наступны вопіс прысвечаны рэчам, якія захоўваліся ў буфэце, гэта значыць мелі дачыненне да сталовай. У ім пералічваюцца посуд, які быў зроблены са срэбра (лыжкі, нажы, відэльцы), волава (талеркі, лыжкі, паўміскі і інш.), фаянсу (вазы, паўміскі, талеркі), шкла (флягі, бутэлькі, шклянкі, кілішкі і інш.), “кампазіцыя” (ліхтары для стала і канфорка на спірце для награвання страў), прылады з бляхі (паднос і накрыўкі для паўмісак) і жалеза (шчыпцы і трынога для катла), сталовая бялізна (абрус і сурвэткі) і мэбля (сталы і шафа).

Асобна было дадзена апісанне рэчаў у “кавярні”, якія былі прызначаны для піцця і прыгатавання кавы. У вопісе згадваліся вырабы з фарфору (кубачкі са сподкамі і кубачкі без сподкаў), срэбра (малая лыжачка), каменю (імбрыкі для кавы), медзі (кацялок для гарбаты), бляхі (імбрыкі, шакаладніца, цукерніца, паднос, бляшанка для гарбаты), фаянсу (імбрыкі для кавы і гарбаты), жалеза (печка для смажання кавы, млын, каб малоць каву). Акрамя таго, у “кавярні” былі шафа, сталы, крэсла. У кухні знаходзіліся прылады з медзі (саган, рондалі, бляха і інш.), жалеза (патэльня, пожаг, козлы, вялікая лыжка, сякера і інш.) і дрэва (шафы, сталы, тапчаны, дзежкі, вёдры і інш.).

Вельмі шмат розных рэчаў захоўвалася ў скарбе. У рэестры пералічваліся ў асноўным розныя тканіны (шоўк, атлас, аксаміт, бавоўна, камлот і інш.), большасць была замежнага паходжання. Згадваліся “польская паясы”. Іх было восем, рознага колеру: адзін быў з золатам, а 6 – са срэбрам. Асобна былі апісаны тавары, зробленыя ў Норымбергу (norymberszczyzna). Гэты былі рэчы рознага прызначэння: гузікі, тасьма, іголки, падносы, мармуровыя таблічкі, замкі, гадзіннік, машынка для помпы, карціны на паперы, фігуркі, нажы, імбрыкі і інш.

Цікавасць уяўляе пералік музычных інструментаў. У ім былі пазначаны квінтаёла без струн, арфа без струн, кантрабас без

струн, дзве скрыпкі са струнамі, два старых фагота, труба (пуза), чатыры каленцы ад валторны, ноты. Найбольш верагодна, што гэтыя інструменты засталіся пасля музычнай капэлы, якая была на Гарадніцы.

У частцы “бакалея” згадваліся наступныя прадукты харчавання: рыс, міндаль, перац, разынкі, кава, цукар, імбір, цынамон. Акрамя таго, яшчэ захоўваліся фарбы, срэбра (келіх, салатніцы, паўміскі і інш.), фарфор (сподак, філіжанкі, імбрык для гарбаты, збаны да кавы, цукерніца, талерка і інш.), тагачаснае шкло (кілішкі, чаркі для вады, шклянкі і інш.), старасвецкае шкло (вялікія і сярэднія келіхі, кілішкі, лямпы, чаркі, фляжкі і інш.), фаянс (карзінкі, талеркі, паўміскі, салатніцы і інш.), варшаўскі фаянс (ваза, паўміскі, талеркі), сталовая бялізна (абрусы, сурвэтки). Вялікі спіс складалі рэчы, якія адносіліся да гардэробу. Тут пералічвалася мэбля, тканіны, зброя, вопратка. З апошніх згадваліся панчохі, мундзіры (чырвоны навагарадскі з зоркай арла, чырвоны гарадзенскі з зоркай арла, чырвоны гарадзенскі без зоркі, сіні берасцейскі без зоркі, гранатавы віленскі і інш.), фракі, сукня, венгерка, нагавіцы, камізэлькі, дэлія, рукавічкі, гузікі, во-сем ордэнаў Св. Станіслава і інш.

Недалёка ад скарбу знаходзіўся склад. У ім таксама былі апісаны рэчы. У асноўным яны былі гаспадарчага прызначэння – з жалеза, волава, бляхі, латуні: вілы, ключы, каромыслы, ліхтары, нажы, долата, малаткі і інш. Там жа захоўваліся дакументы. Архіў складаўся з 11 куфраў, скрынкі, шкатулкі і 3 пакункаў. Напрыканцы адзначалася, што з гардэроба, буфета, кухні і кавярні былі ўзяты рэчы для патрэбы пана ў Вільню і пані – у Варшаву, але яны не былі ўнесены ў дадзены рэестр.

Варта ўвагі апісанне сада. У ім знаходзілася дзве аранжарэі. У вялікай аранжарэі раслі фігі, персікі, абрыкосы, вішня, ружы, суніцы, белы вінаград, у малой – апельсіны, размарын, вітэкс святы ці прутняк звычайны⁵, вязель валенсійскі⁶, алоэ, лаўровыя

⁵ Вітэкс святы ці прутняк звычайны (*vitex agnus-castus*) – лекавая расліна, якая распаўсюджана ў Паўночнай Афрыцы, Паўднёвай Еўропе і Азіі. Выкарыстоўваецца ў якасці прыпраў, для лячэння жаночых захворванняў, хранічных захворванняў печані і інш., а дрэва – для пляцення мэблі.

⁶ Вязель валенсійскі (*coronilla valentina* ці *glaunca coronilla*) – дэкаратыўная расліна, якая распаўсюджана ў Партугаліі, Іспаніі і Харватцы.

дрэвы, каралавае дрэва⁷, кіпарысавыя дрэвы, фіялкі, ляўконіі, герані, дуброўнік, пасіфлора, прымула, ружы, гваздзікі, лаванда, гіяцынты, цюльпаны, капеечнік⁸, ірысы, суніцы. Каля цяпліц былі пасеяны ў грунт пралескі, беладонна, меліса.

У старым садзе былі старыя дрэвы: яблыні, грушы, вішня, абрыкосы, арэхі. У 1796 г. у пітомніку былі прышчэплены новыя грушы, яблыні і слівы. У новым агародзе пералічваліся наступныя дрэвы: яблыні, грушы, звычайныя слівы і венгерка, вішні, чарэшня, тутавыя дрэвы, чырвоны вінаград, а таксама рознага колеру ружы ў аранжарэі. Для працы ў садзе выкарыстоўваліся інструменты: вілы, рыдлёўкі, нажы, пілы і інш. Асобна была нататка аб маладых дрэвах, якія прышчапілі ў 1796 г. Яны не былі зінвентарызаваны цалкам перад надыходзячай зімой. Планавалася гэта зрабіць летам.

Заканчваўся інвентар апісаннем стайні і вазоўні. З яго вынікае, што ў гаспадарцы было 60 коней, 15 экіпажаў (карэты, брычкі, дрожкі, вазы і інш.), а таксама захоўваліся рэчы для верхавой язды, для карэт і інш.

Такім чынам, дадзеная крыніца з'яўляецца вельмі важнай па гісторыі маёнтка Жалудок. Яна паказвае, як ён выглядаў у канцы XVIII ст. У ёй добра прадстаўлена інфармацыя пра штодзённае жыццё шляхты. З яе можна даведацца пра посуд, ежу, мэблю, вопратку і іншыя рэчы. Уражвае апісанне сада. Вырошчваліся не толькі звычайныя для нашага клімату расліны і дрэвы, але і экзатычныя. Варта адзначыць, што гэта было ўласціва тагачаснай модзе. Падобныя апісанні садоў згадваюцца ў маёнтках Дзярэчын, Беласток і інш.

Тызенгаўз не меў дзяцей, і Жалудок перайшоў да яго пляменнікаў, сыноў Міхала Тызенгаўза. Яны і іх нашчадкі па мужчынскай, а пасля па жаночай лініі валодалі Жалудком аж да 1939 г.

З двух сыноў Міхала Тызенгаўза Жалудок пасля смерці бацькі ўспадкаваў Ігнацы. Граф Ігнацы Тызенгаўз быў панам у поўным значэнні гэтага слова. Воласці свае, якія займалі дзясяткі тысяч гектараў і мелі тысячы мужыцкіх душ, меў у шматлікіх паветах: Шавельскім, Вількамірскім, Віленскім, Дзісенскім,

⁷ Каралавае дрэва (*erythrina caffra*) паходзіць з Паўднёвай Афрыкі.

⁸ Капеечнік (*hedysarum*) расце ў Алжыры, Марока, Тунісе, Іспаніі, Балеарскіх астравах, Гібралтары.

Вілейскім, Ашмянскім, Лідскім, Гарадзенскім, Слоніўскім, Наваградскім і Пінскім. І граф па чарзе пераязджаў з адной воласці ў другую, распараджаючыся і кантралюючы сваіх адміністрацараў. Пад старасць частку добраў тых ён выдзеліў дарослым ужо сынам: графу Рудольфу – Жалудок, Савоўшчыну, Лесішча, Спушу, Дзембраў, Бычкоўшчыну, графства Каменку, Буцень, Златаў, Дзяткавічы і Дразна, графу Канстанціну – графства Паставы з фальваркамі: Гуртаў, Саўчын, Кураполь, Зосін, Гальбей, Антонаў, Полаў, Белая, Варапаеў, Далуга, Дзяткаў і Давідаўка. Граф Ігнацы Тызенгаўз памёр у Вільні пад канец 1822 г.

Граф Рудольф Тызенгаўз стала жыву ў Жалудку, аддаючыся грамадскай і гаспадарчай працы. Ажانیўшыся з Генавэфай Пуслоўскай, дачкой маршалка слоніўскага, меў з ёй тры дачкі: Германцію, Юзэфу і Эльфрыду. Памёр граф Рудольф Тызенгаўз 17 сакавіка 1830 г. Велізарныя добры графа Ігнацыя Тызенгаўза, апроч выдзеленых у 1815 г. для сыноў, заставаліся ў супольным валоданні графа Канстанціна і дачок графа Рудольфа, аж пакуль усе тры не выйшлі замуж. 6 ліпеня 1843 г. у Вільні быў падпісаны акт падзелу тых добраў, у сілу якога граф Канстанцін Тызенгаўз у папаўненне сваёй спадчыны – графства Пастаўскага – атрымаў Рокішкае графства з мястэчкам Рокішкі. Астатнія добры падзялілі паміж сабой на тры часткі дачкі графа Рудольфа, прычым на частку графіні Германціі Урускай былі выдзелены: 1) добры Жалудок з мястэчкам і фальваркам Жалудок, а таксама з вёскамі: Фарны Канец, Забалоцце, Багданаўцы, Кукіны, Вялікая Вёска, Скірсі, Баяры і засценак Ваўчкі ў Лідскім павеце, туды ж вёска Даброўка ў Слоніўскім павеце; 2) добры Ліпічна з фальваркамі Хацяёўшчына і Генавэфін, мястэчкам Арлова і вёскамі з правага боку Нёмана; 3) Каменкаўскае графства ў паветах Гарадзенскім і Лідскім.

Кіраўніцтва ўправай шматлікіх валасцей графіні Германціі Урускай узяў у свае рукі яе муж, малады, здольны і энергічны граф Севярын Урускі (нар. 1817 г.), уладальнік добраў ва Усходняй Малапольшчы і на Любліншчыне, у пазнейшы час чалец галіцыйскіх штатаў і варшаўскі губерньскі маршалак шляхты, таемны дарадца, гофмайстар царскага двара, аўтар-эканаміст,

дзеяч эпохі адмены прыгону. Граф Севярын Урускі памёр у Пізе ў 1890 г., а графіня Германцыя – у Парыжы ў 1891 г.

У Жалудку ў 1786 г. нарадзіўся ўнучаты пляменнік Антонія Тызенгаўза Канстанцін – адзін з першых прафесійных даследчыкаў птушак на нашых землях і досыць таленавіты мастак. Большая частка жыцця Канстанціна Тызенгаўза звязана з Рокішкамі ў Літве, аднак у Жалудку прайшлі яго маладыя гады. Паміж беларускім Жалудком і літоўскімі Рокішкамі (цяпер Рокішкіс) вельмі шмат агульнага, як ва ўладкаванні мястэчка, так і ў знешнім выглядзе некаторых пабудоваў гаспадарскага двара. Менавіта ў двары Жалудок у снежні 1836 г. у сям’і ўпраўляючага гаспадаркай Тызенгаўзаў Антона Урублеўскага нарадзіўся адзін з правадыроў паўстання 1863 г. Валерый Урублеўскі.

Пасля смерці Германцыі Тызенгаўз (па мужу Урускай) Жалудок перайшоў да яе дачкі Марыі, якая была замужам за Уладзімірам Чацвярцінскім. Святаполк-Чацвярцінскія належалі да старажытнага княжацкага роду і вялі сваё паходжанне ад турава-пінскай галіны Рурыкавічаў. Сыны Уладзіміра і Марыі Севярын і Людвік (апошняму застаўся Жалудок) прымалі актыўны ўдзел у палітычным жыцці Расіі, цікавіліся тэхнічнымі навінкамі, а пасля часоў міжваеннай Польшчы нават бралі ўдзел у стварэнні трамвайнай сеткі ў Варшаве.

Асноўным жылым будынкам на тэрыторыі панскага давара ў Жалудку быў змураваны ў неагатычным стылі яшчэ ў пачатку XIX ст. з цэглы і бутавага каменю аднапавярховы палац з вежай, якая завяршалася металічным флюгерам у выглядзе сцяга з гербам Тызенгаўзаў. Людвік Чацвярцінскі ў пачатку XX ст. вырашыў узвесці ў парку шыкоўны двухпавярховы палац, які зрабіў бы гонар не толькі беларускай правінцыі, але і Варшаве з Кракавам. Па адных звестках, аўтарам праекта палаца стаў знакаміты варшаўскі архітэктар Уладзіслаў Марконі, аўтар праекта вядомага гатэля “Брыстоль” на Кракаўскім прадмесці ў Варшаве. Па другіх звестках, Марконі толькі дапрацаваў праект іншага, не менш знакамітага архітэктара Тадэвуша Раствароўскага, аўтара некалькіх вялікіх будынкаў у Вільні, напрыклад, галоўнага офіса Палескай чыгункі на Пагулянцы.

Не паспелі Чацвярцінскія скончыць свой палац, як пачалася

Першая сусветная вайна. Нямецкія тылавікі, якія любілі фатаграфавачы хаты бедных беларускіх сялян, былі моцна здзіўлены шыкоўным палацам Чацвярцінскіх і таксама фатаграфаваліся на яго фоне дзясяткі разоў.

Пасля вайны Чацвярцінскія ў палацы больш так і не пасяліліся. Князь Людвік і яго жонка Разалія (Ружа) жылі ў афіцыне на тэрыторыі парка. Тут былі сабраны старая мэбля і нешматлікія творы мастацтва. Палац толькі зрэдку прыстасоўвалі пад гасціныя пакоі для моладзі, якая летам з'язджалася ў Жалудок. Затое Чацвярцінскі засяродзіўся на развіцці гаспадаркі ў сваіх валоданнях, якія па памерах значна пераўзыходзілі некаторыя еўрапейскія міні-дзяржавы.

Праз пушчу былі пакладзены некалькі дзясяткаў кіламетраў бітай дарогі. Усе фальваркі Чацвярцінскіх былі злучаны тэлефоннай сувязю і працавалі па адным гаспадарчым плане, за рэалізацыю якога адказвалі ўпаўнаважаны князя Юзаф Славінскі і галоўны ляснічы Францішак Пясецкі. У Орлі, Зачэпічах, Багдаўцы і самім Жалудку функцыянавалі лесапілкі, спіртзаводы, фермы, рыбныя і паляўнічыя гаспадаркі. Забяспечваючы недалёкі Мастоўскі фанерны завод дрэвам, Чацвярцінскі хутка зрабіў свае валоданні аднымі з самых прыбытковых у Заходняй Беларусі. У Лідзе на вул. Сувалкаўскай, 40 функцыянаваў гандлёвы дом Людвіка Чацвярцінскага. Тут прадавалі будаўнічыя матэрыялы, а таксама разнастайную сельскагаспадарчую прадукцыю. Аптовыя гандляры збожжам маглі скарыстацца складамі Чацвярцінскага ў Лідзе па вул. Вакзальнай. Вялізная гаспадарка Чацвярцінскіх размяшчалася на васьмнаццаці тысячах гектараў наднёманскіх пушчаў, палёў і рыбных тоняў. Некалькі тартакоў (лесапілак), гарэльні, фермы па гадоўлі галандскіх кароў, коне-заводы... Уласнікі не проста эксплуатавалі прыродныя багацці сваіх валоданняў, але намагаліся інвеставаць у новыя прыбытковыя галіны гаспадаркі, даючы пры гэтым добра зарабіць мясцовым сялянам і местачкоўцам.

Не забываўся князь і пра сваіх падудладных. Для работнікаў была наладжана медыцынская служба, функцыянавалі некалькі школак і нават дзіцячы садок, а памочніка лесніка Петрука, які захварэў, нават аднойчы коштам князя паслалі на лячэнне

ў Закапанэ. Усяго князь выплачваў сваім работнікам, сярод якіх было шмат мясцовых сялян-падпрацоўшчыкаў, больш за 700 тысяч злотых у год. Гэта істотна падтрымлівала сялян, у наваколлі Жалудка рэдка з'яўляліся дзяржаўныя секвестатары, якія канфіскоўвалі ў людзей маёмасць за нявыплату падаткаў.

Сам Людвік Чацвярцінскі, як і належала “крэсоваму зубру”, вельмі любіў коней і паляванні. Асабіста застрэліў больш за сотню ваўкоў. Рабіў захады, каб у наднёманскія лясы вярнуліся вынішчаныя ласі і мядзведзі.

У верасні 1939 г. уся маёмасць Чацвярцінскіх была нацыяналізавана. Людвіка і яго жонку арыштавалі, яны на сем месяцаў трапілі ў савецкую турму. Былыя ўладальнікі Жалудка былі вызвалены дзякуючы заступніцтву італьянскага караля Віторыё Эмануіла. Яны выехалі з СССР на тэрыторыю, акупіраваную немцамі, і жылі ў роднага брата Людвіка Севярына Чацвярцінскага. Вясной 1941 г. Людвіка Чацвярцінскага арыштавалі ўжо немцы, і праз некалькі месяцаў ён загінуў у Аўшвіцы.

Прадстаўнікі рода Чацвярцінскіх памятаюць пра Жалудок, наведваюць яго, неаднаразова аказвалі дапамогу мясцовым установам аховы здароўя. Жыццё працягваецца, і мы спадзяемся, што былы палац Чацвярцінскіх калі-небудзь будзе адроджаны.

*Старшыня Жалудоцкага сельвыканкама
і князь Альберт Святаполк-Чацвярцінскі*

Жыхары Жалудка да гэтай пары з асаблівай цеплынёй узгадваюць цудоўную пані Ізабэлу, якая дапамагала вяртаць здароўе і ратаваць жыцці сваіх землякоў. Менавіта таму было прынята рашэнне ў адкрыць у Жалудоцкай гарпасялковай бальніцы памятную табліцу як адзнаку ўдзячнасці для спадарыні Ізабэлы Дзюбуа Дэш за яе гуманізм і дабрачыннасць.

У 2019 годзе цэлая дэлегацыя прадстаўнікоў рода князей Святаполк-Чацвярцінскіх прыбыла на малую радзіму сваіх продкаў. Пераадолеўшы вялікую адлегласць (жывуць яны ў розных краінах – Польшчы, Бельгіі, Канадзе), ніхто не пашкадаваў, што прыехаў ў гасцінную Беларусь. Для гасцей была зроблена аглядная экскурсія па багатым гісторыяй Жалудку, наведалі палац, з'ездзілі ў Ліпічна, дзе быў маёнтак князя Станіслава (яго дачка Дарота Чацвярцінская таксама прыехала ў Жалудок з Канады), наведалі касцёл, бальніцу. З вялікім задавальненнем наведалі Фестываль кветак, дзе былі ганаровымі гасцямі і зрабілі для жалудоцкіх дзетак сюрпрыз, падарылі дзіцячую пляцоўку.

Прадстаўнікі прадстаўнікоў рода Чацвярцінскіх каля пляцоўкі

Нататкі да манаграфіі Жалудка

Край, заключаны паміж ніжняй Віслай і Нёманам, абапёрты на паўночным захадзе на Балтыйскае мора, з паўднёвага ўсходу непраходнымі балотамі і палескімі пушчамі адгароджаны ад Русі, з найдаўнейшых часоў быў заселены вольнымі і нікому не падлеглымі, працавітымі і спакойнымі плямёнамі яцвягаў, борцяў, судзінаў і інш., вядомых пазней пад агульнай назвай прусаў. Аднак ад часоў, калі нямецкі ордэн на падставе бяспраўных даўніх княжацкіх, каралеўскіх і папскіх данацый ды прывілеяў стаў названым уладаром і панам значнай часткі гэтага абшару, распачаўся найбрутальнейшы прыгнёт жыўшай тут вольнай люднасці, уярменне яе ў клешчы нявольніцкага падданства і безаглядная эксплуатацыя гэтага беднага безабароннага люду. Ад крыжакоў не адставалі рускія і мазавецкія князі і ўслед за нямецкімі рыцарамі рабавалі і няволілі безабаронных яцвягаў, злінцаў, крысьменцаў, пакенцаў і невядома яшчэ якой назвы язычнікаў. Абвяшчалі ў тыя часы, што тыя лагодныя плямёны ёсць самыя найдзікія і крыважэрныя паганцы, адбываліся на іх цэлыя крыжовыя паходы і вынішчалі іх без найменшай літасці. І гэта ўсё пад знакам крыжа і пад лозунгам распаўсюджання хрысціянства. Няроўнае змаганне трывала некалькі дзясяткаў гадоў. Шмат пагінула прусаў, борцяў і яцвягаў ад голаду, хвароб і зброі наезнікаў, нямала відавочна скончы-

* Друкуецца па Міхал Шымялевіч. Збор твораў. Гродна, «ЮрСаПрынт», 2019 г. (серыя «Лідскі кнігазбор»). Пераклад С.С. Судніка.

ла сваё жыццё ў вязніцах і на шыбеніцах, шмат паддалося сіле наезнікаў і сагнула карак пад ярмом няволі, але немалая іх колькасць, ратуючы волю і жыццё, з жонкамі, дзецьмі і сваімі правадырамі выбраліся на ўсход у пабрацімскую Літву і тут аселі на вольных землях пад апекай літоўскіх князёў. Пра тое перасяленне, якое з розным напружаннем цягнулася не толькі ў XIII стагоддзі, але праяўлялася таксама і ў XIV стагоддзі, захавалася шмат звестак у нямецкіх і польскіх хроніках, а таксама ў рускіх летапісах. У пошуках тых уцекачоў штогод высылала крыжацкая вярхушка збройныя аддзелы на літоўскія землі – за Нёман. Аддзелы тыя найчасцей беспакarana ўрываліся ў Жмудзь, Аўкштоту, нават у Крывіцкую Русь, даходзілі сяды-тады да Крэва, Наваградка і Ліды, вылоўлівалі, як гаварылі, сваіх уцекачоў, а найчасцей тутэйшую люднасць, і масава выводзілі яе са здабычай, жанчынамі і дзецьмі ў Прусію. Здаралася, што самыя адважныя літоўскія князі і пані гналіся за выводжанымі людзьмі і нават урываліся ў найаддаленейшыя закуткі

крыжацкай тэрыторыі і аддзячвалі крыжакам вывадам іхняй люднасці. На гэтым фоне праз два стагоддзі цягнулася зацятая барацьба паміж Літвой і немцамі, якая перарывалася сяды-тады перамір'ямі, умовай якіх заўсёды было непрыняцце ўцекачоў.

Для абароны перад крыжацкімі выправамі ўвесь сярэдні і ніжні Нёман быў натапыраны літоўскімі замкамі, супроць якіх крыжакі будавалі свае замкі. Кожны літоўскі замак над Нёманам меў перад сабой у кірунку крыжацкіх паселішчаў вузкі, доўгі адрэзак тэрыторыі. На тым адрэзку пад аховай замка літоўская люднасць пасвіла сваю жывёлу, лавіла рыбу, палявала ў пушчы на звера і збірала мёд з борцяў. След такога падзелу Сувальшчыны захаваўся ў межах каралеўскіх пушчаў, апісаных у 1558 г. панам Рыгорам Валовічам. У XIII–XIV стст. над Нёманам былі вядомы літоўскія замкі: Гародня, Пералом, Мерач, Аліта, Дарсунішкі і інш., за якія пастаянна ішла барацьба паміж крыжацкім ордэнам і вялікімі князямі літоўскімі. Апошні канец тым стасункам паклаў нарэшце Грунвальд, і нашчадкі прускіх уцекачоў назаўсёды засталіся ў межах уладанняў вялікіх князёў літоўскіх. Вядомы яны да сённяшняга дня пад назвай борцяў або борсяў і жывуць над Нёманам у Шчучынскім павеце і ў ваколіцах Радуні і Эйшышак у Лідскім павеце. Некалі паселішчы

борцяў вядомыя былі над Віліяй у ваколіцах Кернава і над Клевай у Ашмянскім павеце. Таго ж самага паходжання ёсць і пасяленні прускай люднасці ў ваколіцах Здзецела [Дзятлава – С. С.]. Да сённяшняга дня захавалася досыць шмат геаграфічных назваў у раёне Верхняга Нёмана, якія нагадваюць імя вынішчанага племені яцвягаў: добры Ятвеск у Шчучынскай гміне, асада Ятвеск і фальварак Ятвеск Гульмары ў Каменскай гміне, вёска Ятвезь у Мсцібоўскай гміне, вёска Ятвезь у Біскупскай гміне, сяло Ятвеск і добры Ятвеск у Свіслацкай гміне, вёска Ятвезь у Косаўскай гміне, дзве вёскі Ятвезь у Здзецелаўскай гміне, фальварак Ятвезь у Раготненскай гміне і г. д. Няма ніякага сумнення, што і гэтыя назвы паўсталі ў эпоху пераследу яцвягаў у іх родным краі і ў сувязі з высяленнем іх, як і борцяў, на ўсход. Яшчэ ў XVI ст. жылі тут яцвягі і захоўвалі сваю пэўную адметнасць. У пачатку XIX ст. Тодар Нарбут бачыў надпіс пры царкве ў Скідалі (паміж Гародняй і Шчучынам), выразаны царкоўнымі літарамі на кавалку бэлькі для сядзення ў бабінцы, наступнага зместу: «...аўнік Барфатоей к. с. хрышчэнню п. паганых яцвягаў, жы-вучых без... Божлага нараджэння 1552 індыкта...». Надпіс гэты пераконвае нас, што яшчэ ў гэтым годзе Барталамей, напэўна парах гэтай царквы, хрысціў тут яцвягаў, якія спакойна пражылі ў сваім паганстве да паловы XVI ст. Мацей Стрыйкоўскі, пішучы гісторыю «яцвягаў, пабрацімаў і аднародцаў літоўскіх», пісаў у сваёй «Хроніцы», выдадзенай першы раз у 1582 г.: «Сёння ёсць яны яшчэ часткова каля Наваградка Літоўскага, таксама каля Райгорада і Істарборка ў Прусах».

II

У даўнія вякі галіцка-валынскія князі часта наязджалі на літоўскія землі і здзіралі тут нейкую ліхую даніну. У першай палове XIII ст. пра аднаго з тых князёў гаварылі: «Рамане! Ліхам жывешы, літвою гарэшы!» Пасля нашэсця татараў на Русь літва скінула з сябе ярмо рускай няволі, і верхні Нёман ад Гародні і аж да вусця р. Сэрвачы стаў мяжою ўладанняў князёў літоўскіх і валынскіх. У Іпацьеўскім летапісе пад 1278 г. захавалася запіс: «Прыйшлі прусы са сваёй зямлі, уцякаючы ад няволі нямецкай, да Трайдзеня, ён іх прыняў і пасяліў частку ў Гародні, а частку ў Слоніме. Уладзімір (князь валынскі), паразумеўшыся з бра-

там сваім Львом, паслаў войска сваё на Слонім і ўзяў яго, каб яго землі не займалі. Пасля чаго Трайдзень паслаў брата свайго Сырпуця, і той ваяваў каля Каменя. Узаемна выслаў супраць Трайдзеня войска Уладзімір і ўзяў у яго (Трайдзеня) Турыйск на рацэ Нёмане і сёлы каля яго (Турыйска). Потым гэтыя князі памірыліся і пачалі жыць у вялікай любові». Аднак у наступным годзе валынскія князі, злучыўшыся з татарамі, здзейснілі выправы на Гародню, і, калі іхнія войскі зайшлі за Ваўкавыск і сталі на ноч, напалі на іх прусы і борці з Гародні, адных пабілі, а другіх пабралі да няволі і завялі ў горад. Спрабавалі валынскія князі здабыць Гародню, але не маглі, бо доступ да горада бараніўся з мураванай вежы Высокай, у якой зачыніліся прусы.

Ёсць гэта найстарэйшыя храналагічныя весткі пра наднёманскі край, заключаны паміж Гародняй, Лідай, Наваградкам, Слонімам і Ваўкавыскам, у самым сяродку якога квітнее сярод паселішчаў прускіх уцекачоў борцяў вельмі старое паселішча Жалудок.

III

Земскія добры і мястэчка Жалудок размешчаны ва ўсходняй частцы Шчучынскага павета, у мясцовасці, якая да нядаўніх часоў называлася Панямоннем як размешчаная ўздоўж правага берага ракі Нёман. У час упарадкавання трыангуляцыйнай сеткі даўняй Гарадзенскай губерні ў 40-х гадах мінулага стагоддзя [XIX ст. – С. С.] афіцэры Тапаграфічнага дэпартаменту геаграфічнае становішча Жалудка (вежа касцёла кармелітаў) акрэслілі пад 53°36'10.2" паўночнай шыраты і 42°38'27" усходняй даўгаты. Пакроўскі ў «Археалагічнай карце Віленскай губерні» (1893 г.) становішча Жалудка абазначыў як 53°36' – 42°39'.

Ваколіцы Жалудка маюць наогул характар раўнінны. Найвышэйшымі пунктамі тых ваколіц ёсць: Купры – 169,2 м, Вялікае Сяло – 168,8 м і Багданаўцы – 158,1 м над узроўнем мора. Ад тых мясцовасцяў тэрыторыя паніжаецца ў кірунку на ўсход – у бок ракі Лебяды – і пад Дзікушкамі спадае да 120, 5 м, у Лапішках – да 136,1 м, а над Нёманам пад Ваўчкамі – да 114 м над узроўнем мора. Паўднёва-ўсходняя частка мястэчка Жалудок размешчана на раўніне вышынёй 138,7 м, маёнтак Жалудок – 139 м, даліна паміж тымі пасяленнямі – на 127 м.

У кірунку спаду тэрыторыі ваколіц Жалудка з захаду на ўсход праразаюць яе некалькі ручаёў, якія, злучыўшыся ў адзін вялікі ручай, зліваюць свае воды ў рэчку Лебяду – правы прыток Нёмана. Лахніцкі, апісваючы Жалудоцкую парафію ў 1817 г., як галоўную ў той парафіі называе рэчку Жалудзянку і зазначае, што «ёсць яшчэ там чатыры малыя рэчкі без назвы і шэсць ставаў». Рэчка Жалудзянка або Жалудка, паводле апісання Лідскага павета Пятра Лаўрова, мае пачатак свой каля вёскі Вялікае Сяло, бяжыць у нешырокай даліне да маёнтка Жалудок, а потым сярод разлеглых лугоў упадае насупраць вёскі Папераўцы ў Лебяду. У той час рака Жалудка была слаўная шматлікасю рознага роду рыбаў, у асаблівасці – карасёў і лінёў. Пад гэтай назвай вядома Жалудка ўжо ў палове XVI ст. У памежным акце добраў Жалудка і Мажэйкава ад 28 траўня 1558 г. сказана: «Пачаўшы ад вусця ракі Красулі, дзе яна ўпадае ў Жалудку, адтуль уверх ракой Красуляй да канца». 7 верасня 1559 г. Юры Быкоўскі, дваранін караля Жыгімонта Аўгуста ўвёў пана Скуміна Львовіча Тышкевіча, маршалка гаспадарскага ў людзі і землі ў Барцянскай воласці на Панямонні «на рацэ Жалудцы». З левага боку ўпадае ў Жалулку р. Ішчална, або Дзікушанка, з некалькімі меншымі прытокамі, Красуля і Брост або Бераст, з правага боку – адзін большы прыток, які цячэ ад вёскі Купры, без назвы.

Глеба ваколіц Жалудка глініста-пясчаная, належыць да найлепшых у тым краі. У раёнах, прылеглых да ракі Лебяды і Нёмана, пераважаюць землі раўнінныя. Гміна Жалудок у 1904 г. займала наданых зямель 7651 дзесяціну, у тым ліку няўдобицы ледзь толькі 121 дзесяціна і лясоў 12 дзесяцін, а таксама зямель дворных 8268 дзесяцін, у тым ліку няўдобиц 447 дзесяцін і лясоў 3038 дзесяцін. У 1908 г. стан залясення Жалудоцкай гміны акрэслены як: дзяржаўных лясоў – 119 дзесяцін і прыватных лясоў – 2 600 дзесяцін, разам – 2 719 дзесяцін, што складала 13 % ад агульнай паверхні гміны. Такі невысокі працэнт няўдобиц і залясення Жалудоцкай гміны сведчыць пра высокую ступень сельскагаспадарчай культуры гэтага закутка.

IV

Назва Жалудка першы раз згадваецца ў актах Літоўскай Метрыкі пад канец XV стагоддзя. Ёсць дапушчэнні, што ў крыжацкім дарожніку, апублікаваным у «Scriptores rerum Prussicarum», быў Жалудок, пазначаны на пераломе XIV–XV стст. пад назвай Стагавілендорф (Stegewillendorf) і што належаў ён тады нейкаму Стагавілу – літоўскаму баярыну. Ад сябе можам дадаць, што, калі перапісчыкі дарожнікаў не зрабілі пісарскай памылкі, перарабляючы прозвішча пазнейшага жалудоцкага цівуна Стырнела на Стагавіла, тым апошнім мог быць Стрыгаіл Карыконаў, названы ў спісе прэлатаў, князеў, паноў, шляхты, абывацеляў, зямель літоўскіх і рускіх на далучэнне да Кароны, выдадзеным у Вільні 18 студзеня 1401 г. Тая адасабовая назва Жалудка, можа быць названая крыжацкім чыноўнікам выпадкова, з-за невядомасці сапраўднай назвы, аднак жа не ўтрымалася, і Жалудок захаваў сваю арыгінальную і больш старую назву аж да сённяшняга дня.

Найбліжэйшым зыходным словам назвы Жалудка ёсць, канешне, па-беларуску «жолуд», памяншальнае «жалудок». Ласіцкі распавядае, што калі ліцвін маліўся да сваёй багіні Лайбегельды, то дадаваў таямнічыя словы: «Вы, багіня, паслалі нам усе насенні, зерне ў лусцы жолуда». Дуб, па-літоўску ужуолас, язычнікі ліцвіны залічвалі да святых дрэваў, у гмінных літоўскіх аповесцях ёсць, паведамляе Нарбут, згадка пра тое, што людзі елі жалуды, печаныя ў попеле або гатаваныя з попелам. Кс. Ладойскі найбольш доказна сцвярджае, што «жалуды» прыдатныя для фарбавання ў чорны колер, і імі харчуюцца свінні. Падчас голаду беднякі харчуюцца імі заміж хлеба. Даўней прызнавалі жолуд за прадукт не апошняй вартасці, які меў сваё месца як у рэлігіі, так і ў хатняй гаспадарцы. Ліндэ пад выразам дадаў уступ з «Эканомікі» Гаўрылкевіча: «Прыбытак з жолуда называецца жыроўкай, якая ўваходзіць у даход дзедзіча». Вынікае з гэтага, што жолудавая даніна, прынамсі ў стасунках падданных з дзедзічамі, практыкавалася ў некаторых мясцовасцях яшчэ ў XVIII ст. Таму няма нічога непраўдападобнага ў сцвярджэнні нашага шанюўнага Стрыйкоўскага, што калі «русакі ліцвінаў пасля доўгіх з імі цяжкасцей зняволілі, то прымусілі даніну даваць: лыка, венікі для лазняў, жалуды і іншыя рэчы, каб толькі

адчувалі над сабой уладу, бо тыя ў сваіх пустых мясцінах не мелі чаго іншага даць».

Вядомы прыклады надання мясцовых назваў ад роду даніны, якую з зямель і наогул у той ці іншай мясцовасці бралі. Так назва Зобя (у Навадворскай гміне, Шчучынскім павеце) паходзіць ад аўсянай даніны, Мыто (у Ваверскай гміне, Лідскім павеце) – ад аплаты за пераезд цераз грэблю і мост на рацэ Дзітве і г. д. На наяўнасць дубовых лясоў у даўнія часы ў ваколіцах Жалудка паказваюць назвы вёсак – Дамброва і Дубелі, а таксама засценак Дуброва – усе ў Жалудоцкай гміне, не менш і ўрочышча Галышышкі Жалуды каля вёскі Вангі Беліцкай гміны. З гэтага ўсяго вынікала б, што назва Жалудка магла паўстаць у сувязі з жалудовай данінаю, якой некалі, можа, у XIII ст., гэтая тэрыторыя была абкладзена. Аднак не выключана, што Жалудок мог атрымаць гэтую назву ад прозвішча свайго ўладальніка або дзяржаўцы. Вядомы шырока распаўсюджаныя на тэрыторыі Лідскага і Шчучынскага паветаў «раслінныя» родавыя прозвішчы: Дода [кветка, на праславянскай мове – С. С.], Кветка, Капуста, Сніціч, Канапелька, Рута, Рэцька, Піпір, Сасна, Шышка, Каштан, Груша, Жолуд, Каласок, Колас, Аўсяны, Аўсянік, Авіжэнь, Бурак, Грыб, Баравік і інш. Нясецкі ў шэрагу шляхецкіх прозвішчаў называў: «Жолуд гербу “Сыракомля” з тлумачэннем: “Гэтыя з княства Літоўскага ў тыя краі (ваяводства рускае) выехалі, калі квітнелі ў людзях рыцарскіх”».

V

Найсучаснейшая дакументальная згадка пра Жалудок паходзіць з канца XV стагоддзя. Жалудок – двор і воласць, да складу якой у той час належалі таксама двары Мажэйкаў і Гігушкі, або Дзікушкі, або Бікушкі, складаў уласнасць роду вялікіх князёў літоўскіх і знаходзіўся ў кіраванні жалудоцкага цівуна Юшка Стырнэля, пра якога згадвае запіс у кн. IV Літоўскай Метрыкі пад 1486 г. «Віленскаму мешчаніну Матфею 10 бочак пшаніцы і дзве бочкі гароху ў Жалудку, у Ушка Стрынэля». Кіраваў Жалудком Юры Стырнэль яшчэ ў 1495 г., у якім в. кн. Аляксандр даў яму зямлю з людзьмі ў Крэўскім павеце ў 1501 г., а ў 1508 г. кіраваў Жалудком з тытулам каралеўскага намесніка Марцін Багданавіч Храптовіч, перад тым намеснік збянскі. У 1502–1504 гг.

быў Храптовіч акрамя таго падскарбіем дворным, у 1505 г. – канюшым і лоўчым і займаў тыя пасады яшчэ ў 1508 г. За ўдзел у змове Глінскага быў зняволены ў 1509 г. і пазбаўлены пасадаў. У 1510 г. намеснікам ожскім, пераломскім і жалудоцкім быў Мікалай Юр’евіч Пац або Пацовіч, лоўчы літоўскі, уладальнік суседняй Ражанкі, а ў 1511 г. – пан Шымка Кібартовіч: у тым годзе паведамляў яму, як намесніку жалудоцкаму, кароль Жыгімонт I, што пакідае Шымку Мацкавічу, падканюшаму віленскаму, зямельку пустую лёгкую Мажэйкаўшчыну, якую даў яму папярэднік пана Кібартовіча намеснік Жалудоцкі пан Мікалай Пацовіч да волі гаспадарскай. У 1516 г. кароль заклаў за 600 коп грошаў князю Васілю Палубінскаму двор свой Жалудок у Трокскім павеце з усімі людзьмі Жалудоцкай воласці, з іх службамі і падаткамі, а таксама з усякімі даходамі, якія паступалі на карысць караля з горада і воласці Жалудоцкай. Князь Васіль Палубінскі тытулаваўся дзяржаўцам жалудоцкім яшчэ ў 1534 г. Калі ў тым жа годзе збеглы з Масквы акольнічы Іван Васільевіч Ляцкі прыбыў на Літву, то, як паведамляе Мацей Стрыйкоўскі, кароль Жыгімонт I даў яму Высокі Двор і Жалудок у Трокскім ваяводстве, відавочна, выкупіўшы гэты апошні з закладу ў князя Палубінскага. Пасля смерці акольнічага Ляцкага кароль Жыгімонт Аўгуст у 1552 г. даў Жалудок сыну яго Івану Ляцкаму, падляскаму ляснічаму, ленным правам. У 1567 г. пан «Іван Іванавіч Лядскі, ляснічы падляскі, з маёнткаў сваіх: Жалудка ў павеце Лідскім, Высокага Двара ў павеце Трокскім, Чэмераў і Носава ў павеце Берасцейскім, з сёл размешчаных на Русі – з Болача і Очыча з прысёлкамі, а таксама з прыкупленых Міткаўшчыны, Страмбоўшчыны павінен быў ставіць на попіс 40 коней, але, памятаючы на каралеўскую ласку, паставіў 61 каня з вершнікамі ў панцырах і прылбіцах, узброеных сагайдакамі, шаблямі і рагацінамі, а звыш таго паставіў 30 драбаў з рушніцамі і сякерамі». Пра яго гэтак піша Нясецкі: «Муж ваенны і ў справах рыцарскіх спрактыкаваны, з Філонам Кмітам, старастам аршанскім, калі кароль Аўгуст быў пад Радашковічамі, мужа маскву граміў і землі іхнія пустошыў, уздоўж на 24 мілі, ушыркі на чатыры мілі; з Багданай Палубінскай нарадзіў дачку Тэадору, Эльяша Пельгрымоўскага, пісара літоўскага, жонку, незвычайна белагаловую, і сыноў двух – Рыгора і Тэадора, абодваўх праслаўленых справамі кавалерскімі».

VI

Жалудоцкае Панямонне ад часу падзелу Вялікага Княства Літоўскага паміж Альгердам і Кейстутам (у 1345 г.) належала да складу Троцкага ўдзелу Кейстутавічаў. Пасля смерці князя Жыгімонта Кейстутавіча ў 1440 г. і канчатковай адмены пэўнай адасобленасці гэтага ўдзелу Панямонне сталася часткай Троцкага ваяводства. У канцы XV і пачатку XVI ст. на Панямонні размяшчаліся ў шахматным парадку паміж сабой тры паветы: Жалудоцкі, Барцянскі і Гарадзенскі. Пра Жалудоцкі павет мелася ў крыніцах тых часоў некалькі згадак.

12 траўня 1494 г. вялікі князь Аляксандр даў Ваську Дарашкевічу, падканюшаму віленскаму, пустую зямлю Пліскаўшчыну ў Жалудоцкім павеце. У той жа час Мацка Андрэўвіч атрымаў ад таго ж вялікага князя зямлю Трашчэўшчыну, таксама ў Жалудоцкім павеце, якую потым у 1505 г. кароль Аляксандр пацвердзіў яго сыну Шымку Мацкавічу. У 1504 г. кароль даў на кармленне Міхалу Гагіну ў Жалудку дварэц Мажэйкаўскі з чэляддзю, жывёлаю і людзьмі, а калі Гагін прыстаў да бунту Глінскага і выехаў у Маскву, то ўжо кароль Жыгімонт I аддаў Мажэйкаў з Дзікушкамі пану Тышкевічу. Згадвалася вышэй, што Жалудоцкі дзяржаўца пан Мікалай Пацовіч даў у Жалудоцкім павеце таму ж Шымку Мацкавічу пустую лёгкую Мажэйкаўшчыну.

На чале Жалудоцкага павета стаяў у тыя часы харунжы, падуладны жалудоцкаму намесніку. За тым харунжым у пашпалітае рушэнне ішлі баяры, якія жылі ў раёне павета. Ухвала Віленскага сойму 1 траўня 1528 г. пра вайсковую службу выдзеліла аж тры віды жалудоцкіх баяраў: 1) баяраў шляхты – Васіля Губара, Мітка, брата Сцяпанавага, Юхна Ясенскага і Фядору Дзючыну з сынамі; 2) баяраў путных жалудоцкіх, якія служылі конна – Палянскага, Анісковіча, Велічковіча, Віляйтовіча, Нацэвіча і інш.; 3) баяраў жалудоцкіх, якія хадзілі на варту ў Троцкі замак – Рамашковічаў, Даўтаровічаў, Моцевічаў, Дмішэвічаў, Бівойнавічаў, Бабковічаў і інш.

З вышэйсказанага вынікае, што Жалудоцкі павет ахопліваў як абшары самога Жалудка, так і дварцоў Вялікага Мажэйкава, Малога Мажэйкава, Дзікушак, Красулі і інш. На ўсходзе гэты павет межаваў з паветам Зблянскім, на поўдні абапіраўся на

раку Нёман, на захадзе прылягаў да Гарадзенскага павета. У шахматным парадку з Жалудоцкім паветам размешчаны былі землі, занятыя баярамі Барцянскага і Гарадзенскага паветаў, Барцянскі павет належаў да складу ўладанняў Ожы і Пераломы, размешчаных над Нёманам на поўнач ад Гародні. Узаемна землі, якія належалі да складу Жалудоцкага павета, размешчаны былі пасярод зямель Гарадзенскага павета, у дадатак – у значнай адлегласці ад Жалудка. Адзін такі кавалак зямель быў размешчаны ў ваколіцы Ожы і Пераломы, на поўнач ад Гародні, дзе ў дзвюх вёсках – Дзмішэвічах і Моцевічах – жылі ў пачатку XVI ст. жалудоцкія баяры Дзмішэвічы і Моцевічы. Другі кавалак жалудоцкіх зямель быў размешчаны на поўдзень ад Гародні ў ваколіцах мястэчка Вялікая Бераставіца. Кароль Аляксандр 12 ліпеня 1506 г. у лісце, дадзеным пану Аляксандру Хадкевічу, пісаў: «Пажалавалі яго, далі яму сёлы нашыя ў Жалудоцкім павеце з назвамі Рудавальні, Паплаўчане, Спедзяловічы з усімі тых сёлаў людзьмі і тымі людзьмі, што сядзяць па Бераставіцы». Бліжэйшае акрэсленне размяшчэння таго кавалка завярае памежны акт, укладзены віленскім ваяводам панам Гаштольдам і пацверджаны каралём Жыгімунтам I 20 снежня 1522 г. Паводле гэтага акта, добры, нададзеныя пану Хадкевічу, былі абмежаваны: дарогай Ваўкавыскай, дарогай Мсцібоўскай і сцяной (мяжой) вёскі Ліхое Сяло, землямі якой валодалі жалудчане Мошні. Гэтая адасобленая частка Жалудоцкага павета пасля надання яе ў прыватную ўласнасць пану Хадкевічу цалкам страціла сваю сувязь з Жалудком.

Гэты адміністрацыйны падзел і дзіўны шахматны парадак паўсталі, відавочна, у сувязі з прыналежнасцю Панямоння ў XIII ст. да Гарадзенскага княства, не менш вынікам перасялення ў тыя ваколіцы борцяў і яцвягаў, тут жа ў выніку збройных сутычак за Панямонне паміж князямі літоўскімі і рускімі. Калі кароль Жыгімонт аддаў Жалудок Івану Ляцкаму, самастойны Жалудоцкі павет мусіў быць згорнутым і распаўся паміж суседнімі паветамі. Паводле попісу 1567 г., Красулі і Станкевічы ўваходзілі ў склад Васілішскага павета, а Лукавіца, Макрэц, Дзеражно, Раманавічы, Ваўкавышчына (Ваўчкі), сяло Вайдвілавіча Лебяды (каля Жыжмы) – у павет Гарадзенскі. Тагачасныя ўладальнікі добраў Малога Мажэй-

кава, Дзікушак, Ліпічна і інш. ставілі свае почты незалежна ад баярскіх павеатаў. У тым жа 1567 г. тая частка Гарадзенскага павеата (на ўсход ад р. Тур'і), роўна як і ўвесь Васілішскі павет, разам з некалькімі іншымі дробнымі баярскімі павеатамі была ўключана ў склад новаўтворанага вялікага Лідскага павеата.

VII

Калі і якім чынам Жалудок выйшаў з-пад улады Ляцкіх і чыёй уласнасцю быў аж да канца XVII ст., ніякіх звестак не маю. Міхал Балінскі коратка адзначыў: «Жалудок, некалі дзедзічнае мястэчка Сапегаў», – а старая энцыклапедыя Арльгельбранта, а за ёй «Геаграфічны слоўнік» згадку Балінскага пацвердзілі, паведамляючы, што Сапегі атрымалі Жалудок ад Рэчы Паспалітай за заслугі, і што Ганна Сапяжанка прынесла яго ў дом Францкевічаў Радзімінскіх з пасагам. З Нясецкага вядома, што Міхал Францкевіч Радзімінскі, вялікі ваяр у часы караля Стэфана, полацкі падкаморы, «злучыўся быў пажыццёва з Ганнай Сапяжанкай, драгічынскай старасцыянкай, сястрой Льва Сапегі, ваяводы віленскага і канцлера»; але ніякай згадкі пра ўнясенне ёю Жалудка ў дом Францкевічаў Радзімінскіх ані ў Нясецкага, ані ў новых геніялагістаў – Банецкага і гр. Урускага не знаходзіцца.

Аселя ў XVII ст. на Лідчыне род Францкевічаў Радзімінскіх займаў тут разлеглыя зямельныя добры, карыстаўся асаблівай павагай сярод тутэйшага жыхарства і займаў найвышэйшыя павятовыя пасады. Аднак геральдысты і генеалагісты захавалі пра той род і нешматлікія, і недакладныя звесткі. Я выпадкова атрымаў аркуш даўнейшай паперы, на якім у характары XVII ст. запісаны шэраг нататак, якія датычаць канкрэтна чальцоў жалудоцкай лініі гэтага роду. Хочучы, наколькі можна, удакладніць і спрасціць падавання ў ім звесткі, дакумент гэты публікую з дакладным захаваннем яго транскрыпцыі.

«Laus Deo.

З ласкі Пана Бога ўсемагутнага, ажаніўся ў 1607 годзе ў дзень Трох каралёў, 7 (!) студзеня.

Аннуса нарадзілася ў тым жа годзе 1607 за шэсць тыдняў да Новага года.

Міхал нарадзіўся ў 1611 годзе.

Крыштаф нарадзіўся ў 1613 годзе.
Януш нарадзіўся ў 1614 годзе.
Леанора нарадзілася ў 1616 годзе.
Ежы Францкевіч Радзымінскі.
Суддзя земскі лідскі, стараста мядзельскі.

Laus Deo.

У 1636 годзе 9 жніўня ўзяў у жонкі яе мосць панну Кляноўскую, дачку полацкага стольніка, у Вільні. Дабраславі Божа ў Тройцы адзіны нас усіх.

Міхал Францкевіч Радзымінскі.
Стольнік полацкі.

Laus Deo.

З ласкі Найвышэйшага ў Вільні ў сядзібе Урудзянскага нарадзіла мне жонка сына 1 сакавіка ноччу незадоўга перад 9 гадзінай у 1638 годзе, назаўтра па поўні пад знакам Панны. А паколькі ўрачыстасць Святога Казіміра прыпала на чацвер, а ён нарадзіўся ў панядзелак, з-за таго яму дадзена імя Казімір.

У 1640 годзе, 31 студзеня ў аўторак апоўдні ў Селішчах з ласкі Бога ўсемагутнага нарадзіла жонка мне сына. У той дзень была першая квадра лютага. Гэтаму сыночку далі імя Аляксандр. Хрысціў яго ксёндз бернардынец Банавентура Кесянеўскі.

У 1646 годзе, 21 траўня а 8 гадзіне раніцы ў Селішчах даў нам Пан Бог сына, якому пры хрышчэнні далі імя Юзаф. Хрысціў яго езуіт з Полацкага калегіюма.

У 1647 годзе, 6 ліпеня, у першую квадра, а 8 гадзіне перад паўднём даў нам Пан Бог сына ў Селішчах у новым доме, якому далі імя Давыд. Дай, Езус, шчасліва дачакаць з яго пацехі».

Згаданы тут Казімір Францкевіч Радзімінскі, сын Міхала і ўнук Юрыя, «найперш – як паведамляе Нясецкі – цівун вякснянскі, стараста крэўскі, потым падскарбі надворны літоўскі, стараста лідскі, з сойму 1690 г. камісар кароннага скарбу, быў спачатку падкаморым лідскім у 1674 г.; з жонкай сваёй Ганнай Нарушэвіч, дачкой падскарбія надворнага літоўскага, фундаваў айцоў кармелітаў у добрах сваіх дзед-

зічных жалудоцкіх, што дазволіла канстытуцыя 1685 г.; тры разы прэзідыюваў маршалкам у трыбунале літоўскім, г. зн. у 1682, 1688 і 1693». Быў гэта пан моцны, бо валодаў Жалудком, Ішчалнай, Нявішай, Галавічполем, Заполлем пад Лідай, дваром у Лідзе і іншымі добрамі. Пайшоў з гэтага свету бяздзетным, а перад смерцю 22 жніўня 1694 г. падпісаў у Жалудку доўгі тастамент, арыгінал якога я маю ў руках. Не адважваюся казаць, ці гэта пакора праўдзівая хрысціянская, ці пыха магнацкая гаварылі на смяртэльным ложы падскарбія, калі ва ўступе свайго тастамента пісаў:

«З цела майго грэшнага, як з зямлі вылепленага, мае быць зямлі аддадзена даніна паводле абраду Божага касцёла і веры маёй каталіцкай пры найбольшым зборы капланаў і жабракоў такім парадкам, які быў пры пахаванні с. п. ягамосці пана ваяводы трокскага яснавяльможным у Богу найправялебнейшым ягамосцем кс. біскупам віленскім праведзеным у Вільні, без катафалка і без градусаў, а на зямлі няхай будзе пастаўлена труна мая. І пра тое прашу, каб цела маё не абмывалі і як палатном не абкручвалі, а толькі твар бессаромны і рукі непрыстойнасцю замазаныя свянцонай вадой няхай будуць абмытыя. Пахаванне цела майго няхай будзе як найхутчэй пасля смерці ў жалудоцкім касцёле ў мураванай капліцы, г. зн., у склепе, для гэтага падрыхтаваным, пры новым заснаванні Кармеліцкага ордэна бяспрэчна абачліва фундушам апісаным». У найчуллiўшых і найдалікатнейшых выразках падкрэсліў пажыццёвую вернасць і каханне сваёй жонкі пані Аляксандры з Нарушэвічаў, дачкі падскарбія надворнага ВКЛ, на карысць якой запісаў на Жалудку суму 50 000 злотых, «якую маімі маёмасцямі – як пісаў – грашыма, прадаўшы Лаўкозу ў в. ягамосці пана Зяновіча акупіў. Бо вечнасць таго маёнтка Жалудка як роднаму брату ягамосці пану Давыду Францкевічу Радзымінскаму, цівуну вякшнянскаму, так і дзецям стрыечнага брата нашага ягамосці пана Караля Францкевіча Радзымінскага належыць, ад якой не магу ягамосцяў адпрэчыць, але нядаўна за бытнасць у сябе ягамосці п. Браніслава Францкевіча Радзымінскага, стрыечнага пляменніка майго ў Жалудку, пастанавіў, што *in sortem suam* і роднага свайго ягамосці пана Тэадора *vigore*, так і за выкуп закладу Жалудка паловы, як і

на выплату віннай сумы ад адышоўшага ягамосці пана Карала Францкевіча Радзімінскага, стрычнага нашага і бацькі гэтых, фальваркам Савоўшчына, які ад ягамосці пана Яна Лімонта, канюшага лідскага і самой яе мосці акупіць меў з вёскай Купрамі, і ад мяне прыдадзенай Вялікай Вёскай, меў кантэнтаваць не належнымі ўжо да закладу паловы Жалудка і да яго вечнасці... Каб мілая жонка мая ўсіх спаўна пяцідзесяці тысяч на Жалудку пэўная была, на гэтай маёмасці пажыццёва мілай маёй жонцы запісваю, пэўны буду, што і за душу маю будзе дабро чыніць – пра што пільна прашу».

Пасля смерці Казіміра Францкевіча Радзімінскага падскарбства надворнае літоўскае дасталася Бенедыкту Паўлу Сапегу, брату магутнага Казіміра Яна, ваяводы віленскага і гетмана вялікага літоўскага. Меў ласку ў ягамосці дабрадзея новага пана падскарбія нейкі дзялок Стэфан Грыневіч, чэснік Лідскі; а паколькі надворнае падскарбства неяк неаднаразова звязвалася з валоданнем Жалудком, таму Грыневіч дапамог свайму дабрадзею ўвайсці ў 1694 (а значыць неадкладна пасля смерці Францкевіча Радзімінскага), «у кантакт за Жалудок». Пра тое, што і як сталася з Жалудком, прыпомніла праз некалькі гадоў пані падскарбіна Аляксандра Францкевіч-Радзімінская, пішучы 8 ліпеня 1706 г. у Абеліцы свой тастамент: «А маёмасць другую, галоўную, названую Жалудок, у тым жа Лідскім павеце размешчаную, альбо з пэўных прычын, або з прымушэння сумы маёй на ёй па праву слушнаму належнай, уступіла яснавяльможнаму ягамосцю пану Бенедыкту Паўлу на Чарэі Сапегу, падскарбію вялікаму ВКЛ, будучы ўпэўненай у ягамосці асаблівым рэверсальным запісам, і за пажыццёвае ўладанне мне меў выплачваць, але потым ні адной рэчы мне за тое пажыццёвае права да мяне не дайшло, але *per potentiam* ад мяне адабралі, з-за чаго я гадоў колькі таму назад у Лідзе, каб дабіцца таго пажыццёвага права ва ўсіх маіх да той маёмасці Жалудка прэтэнзіях, якія маюць моц на пісьме або іншых і не чытаўшы на асобу вяльможнага ягамосці пана Казіміра Францкевіча Радзімінскага, суддзі земскага лідскага, нічога за тое ад ягамосці не ўзяўшы, а пры тым і той самы рэверсал даць мусіла, за які моцаю права ад мяне дадзеным за правамі праўнымі ім атрыманымі

тыя ўсе маёнткі Жалудка названы ягамосць пан сабе забраў, заехаў і датуль распараджаецца, аб чым і пратэстацыю на ягамосця занесла і судзіцца за тое з ім задумала была, а паколькі ўжо да самай смерці маёй да таго ўжо не дойдзе, таму вельмі ўпрошваю ягамосцяў паноў прыяцелей суму на рукі таго ж ягамосці пана Валя, старасты фрамбурскага, як экзекутара таго майго тастамента без цяжкасці і судовых разбораў аддаць і выплаціць, а ягамосць пан Валь тую суму, адабраўшы яе, на тры касцёлы, г. зн. фарны і кармеліцкі жалудоцкія і трэці ішчальнікі за душу маю раздаць і на іншыя даўгі, якія пасля паўстануць накіраваць павінен будзе».

Відавочна, пані падскарбіна ўступіла Бенедыкту Паўлу Сапегу запісаныя ёй мужам 50 000 злотых на Жалудку, а таксама ўступіла яму і права свайго пажыццёвага валодання. Але нядоўга ўтрымаўся падскарбі на тых добрах. Згаданы чэснік Грыневіч, пішучы «Праўдзівае апісанне набыцця і захавання Голдава ў тыя злыя часы» (бо і Голдава дапамагаў набыць свайму дабрадзею ад Невяроўскіх), паведамляе: «А затым у 1698 годзе і 9-м наступіла замяшанне ў Айчыне, паколькі ягамосць дабрадзея (падскарбі Сапега) пачаў жыць у Вільні і бываць на соймках у Ашмяне, дзе я, трымаючы Салечнікі, сабе ўзятыя даручэннем ад ягамосці пані Качаноўскай, паведаміў ягамосцю дабрадзею de suo, як гэта (сцвярджае) рэгістр ягамосці пана Адынца, пісаны і падпісаны, што застаўся мне вінаваты ягамосць дабрадзея чатыры тысячы польскіх злотых. Пры тым ехаўшаму ягамосцю дабрадзею на вяселле свайго сына ягамосці пана пісара ВКЛ наяўных грошай даў пад распіску талераў 540 і меў за тую суму вінную квоту з Жалудка адбіраць 10 працэнтаў, але пасля наступлення Алькеніцкага няшчасця... квоты ні ад каго не браў». З малой рэчы – вайсковага пастоя ў біскупскіх добрах – паўстала грамадзянская вайна, марна загінуў пасечаны ў Алькеніках раз'ятранай шляхтай пляменнік падскарбія, а некалькітысячны натоўп той шляхты там жа пад Алькенікамі ў лістападзе 1700 г. звязаў збройную канфедэрацыю і падпісаў грозны маніфест: «Каб усіх праціўнікаў Рэчы Паспалітай, а менавіта князеў Сапегаў і іх прыхільнікаў не дапускаць ні да якіх пасадаў і тытулаў, таксама дамы іхнія абшукваць, добры канфіскаваць і г. д.».

Сапегі і іхнія прыхільнікі змушаны былі ратавацца эміграцыяй за мяжу, а на добры іхнія абрынуўся разгром. Дальшы, але і больш адважны крэўны падскарбія Францкевіча Радзімінскага таксама Казімір Францкевіч Радзімінскі, лідскі земскі суддзя, з вельмі вялікім гвалтам наехаў на Жалудок і забраў яго ў сваё ўладанне, а хочучы легалізаваць учынены факт, атрымаў ад пазбаўленай улады падскарбіны Францкевіч Радзімінскай 17 чэрвеня 1702 г. акт на Жалудок.

Як потым скончыўся вынік паміж Францкевічам Радзімінскім і Сапегам судовы працэс за Жалудок, я звестак не маю.

VIII

Суддзя Казімір Францкевіч Радзімінскі меў адзіную дачку панну Аляксандру і выдаў яе замуж за Міхала Тызенгаўза, будучага пісара вялікага літоўскага. Адтуль валодала Жалудком аж шэсць пакаленняў Тызенгаўзаў. Род Тызенгаўзаў уласнага гербу «Буйвал» вельмі старажытны і пачаткамі сваімі бярэцца з Германіі, адкуль два яго прадстаўнікі яшчэ ў XII ст. прыбылі ў Інфлянты. Тут у 1269 г. Ян Тызенгаўз меў атрымаць ленным правам з рукой Зофіі, княжны полацкай, наддзвінскі замак Какенхаўз. У Інфлянтах гэты род распаўся на некалькі ліній. Нашчадак адной з тых ліній Райнгольд Тызенгаўз, падстолі дэрпцкі, у 1633 г. перабраўся на Літву. Пра заслугі яго для Рэчы Паспалітай памяталі яшчэ ў сярэдзіне XVIII ст. Экзулянскі соймак Старадубскага павета ў інструкцыі, дадзенай сваім паслам на Гарадзенскі сойм 21 жніўня 1752 г., даручыў нагадаць соймавым станам, што значныя так праз гераічныя справы, як праз утрату пазасталых добраў у шведскіх Інфлянтах, вяльможных іх мосцяў паноў Тызенгаўзаў заслугі не ўнялі словам найяснейшых манархаў і Рэчы Паспалітай – наказваў перад ад’ездам рэалізацыі прывілею караля Яна Казіміра ад дня 16 красавіка 1667 г., выдадзенага Тызенгаўзам на Купіскае староства. Унук Райнгольда Стэфан Тызенгаўз, у 1700 г. наваградскі ваявода, быў бацькам чатырох сыноў: Яна, ваяводы мсціслаўскага, Міхала, пісара вялікага літоўскага, Станіслава і Юрыя, старасты дыяментскага. Пасля Міхала

Тызенгаўза засталіся сыны: Бенедыкт, стараста шмелтынскі, Антоні, езуіт (1726 г.) і Казімір, лоўчы інфлянцкі, а таксама дачка Тарэса Аскерка.

Пасля Казіміра Францкевіча Радзімінскага, суддзі земскага, валодалі Жалудком дачка і зяць суддзі Аляксандра і Міхал Тызенгаўзы, пасля якіх Жалудок перайшоў у валоданне Бенедыкта Тызенгаўза, старасты шмелтынскага. Бенедыкт Тызенгаўз, жанаты з Ганнай Бяганскай, пакінуў пасля сябе трох сыноў і аж сем дачок. Гэтыя тры браты – Міхал, Антоні і Казімір Тызенгаўзы – 25 студзеня 1755 г. падпісалі акт падзелу паміж сабой дзедзічных добраў, і ў сілу таго падзелу Жалудок перайшоў у валоданне Міхала Тызенгаўза, старасты пасольскага.

Антоні Тызенгаўз (1733–1785 гг.) увайшоў у гісторыю як слаўны падскарбі надворны літоўскі, адміністратар каралеўскіх сталовых добраў, які з мэтай павелічэння даходнасці тых добраў рухаў у іх земляробства, прамысловасць, гандаль, асвету, а нават і грамадскую культуру. Але супраць яго дзейнічала дыпламатыя захопнікаў, падрывала давер да яго і прывяла яго да ўпадку. Памёр Антоні Тызенгаўз у Гародні, а пахаваны быў у Жалудку.

З двух сыноў Міхала Тызенгаўза, старасты пасольскага, Жалудок пасля смерці бацькі ўспадкаваў Ігнацы. Граф Ігнацы Тызенгаўз, шэф літоўскай гвардыі, кавалер ордэнаў Белага Арла, Св. Станіслава, а таксама залатога крыжа Ганаровага Легіёна быў панам у поўным значэнні гэтага слова. Воласці свае, якія займалі дзясяткі тысяч гектараў і мелі тысячы мужыцкіх душ, меў размешчаныя ў паветах: Шавельскім, Вількамірскім, Віленскім, Дзісенскім, Вілейскім, Ашмянскім, Лідскім, Гарадзенскім, Слоніўскім, Наваградскім і Пінскім і па чарзе пераязджаў з адной воласці ў іншую, распараджаючыся і кантралюючы сваіх адміністратараў. Пад старасць меў досыць клопатаў, частку добраў тых выдзеліў дарослым ужо сынам: гр. Рудольфу – Жалудок, Савоўшчыну, Лесішча, Спушу, Дзембраў, Бычкоўшчыну, графства Каменку, Буцень, Златаў, Дзяткавічы і Дражна, графу Канстанціну – графства Паставы з фальваркамі: Гуртаў, Саўчын, Кураполь, Зосін, Гальбей, Ан-

тонаў, Полаў, Белая, Варапаеў, Далуга, Дзяткаў і Давідаўка. Гр. Ігнацы Тызенгаўз памёр у Вільні пад канец 1822 г.

Гр. Рудольф Тызенгаўз стала жыву ў Жалудку, аддаючыся грамадскай і гаспадарчай працы. Ажаніўшыся з Генавэфай Пуслоўскай, дачкой маршалка слонімскага, меў з ёй тры дачкі: Германцію, Юзэфу і Эльфрыду.

Памёр гр. Рудольф Тызенгаўз 17 сакавіка 1830 г. Велізарныя добры гр. Ігнацыя Тызенгаўза, апроч выдзеленых у 1815 г. для сыноў, заставаліся ў супольным валоданні гр. Канстанціна і дачок гр. Рудольфа, аж пакуль усе тры не выйшлі замуж: Германція – за гр. Севярына Урускага, Юзэфа – за гр. Канстанціна Патоцкага, Эльфрыда – за гр. Аўгуста Замойскага. Нарэшце 6 ліпеня 1843 г. у Вільні быў падпісаны акт падзелу тых добраў, у сілу якога гр. Канстанцін Тызенгаўз у папаўненне сваёй спадчыны – графства Пастаўскага – атрымаў Ракішкае графства з мястэчкам Ракішкі і фальваркамі: Інсалін, Ведароўшчына, Высокі Двор, Лукшты, Скемяны, Ракішкі, Скробішкі, Камаі, Петрашышкі і Літвінішкі – з землямі, азёрамі, пушчамі, вёскамі і 3782 душами падданных. Пазасталыя добры падзялілі паміж сабой на тры часткі дачкі гр. Рудольфа, прычым на частку гр. Германціі Урускай былі выдзелены: 1) добры Жалудок з мястэчкам і фальваркам Жалудок, а таксама з вёскамі: Фарны Канец, Забалоцце, Багданаўцы, Кукіны, Вялікая Вёска, Скірсі, Баяры і засц. Ваўчкі ў Лідскім павеце, туды ж вёска Даброўка ў Слоніmsкім павеце; 2) добры Ліпічна з фальваркамі Хавяёўшчына і Генавэфін, мястэчкам Арлова і вёскамі з правага боку Нёмана: Ліпічанка, Прэцім, Доўгая, Корсакі, Лапаты, Крупелі, Галынка, Старынка, Дварчаны, Бранцы, Шымкі, Шасцілы, Стукалы, Галубы і Ярчакі; 3) Каменкаўскае графства ў паветах Гарадзенскім і Лідскім з фальваркам і мястэчкам Каменка і вёскамі: Аздобы, Скарушкі, Клочки, засц. Кісялі, Пясклукі, Навасёлкі, Белкі, фальв. Пратасоўшчына з вёскамі Староўшчына і Пялоўцы, фальв. Лесішча з вёскамі Прудцы, фальв. Спуша з вёскамі Старая Спуша, Новая Спуша, Савічы, Хамоўшчына, Востраў і Красная; фальв. Бычкоўшчына з вёскамі Карашава, Ройшы, Зюкі, Цяпы, Ляцэвічы; фальв. Ельна з вёскай Ельна; на частку гр. Юзэфы Патоцкай: 1) паезуіцкія добры Рэпіхаў з фальваркамі Туховічы, Востраў, Баканаў, Шчарбінаў, Маль-

кавічы і Радзялавічы; 2) Хатынічы і 3) Трышкі, а таксама камяніца ў Вільні пры вул. Нямецкай; і на частку гр. Эльфрыды Замойскай – Івейскае графства з фальваркам Іўе і мястэчкамі Мікалаеў, а таксама вёскамі Ганчары, Дындылішкі, Збойск, Лукошын, Падзянеты, Шаптуны, Стрызынеты, Саўгуці, Урцішкі, Цівановічы, Лотаўка, Бараў, Чапун, засц. Ганоўшчына, фальф. Хаваншчына з вёскамі Місюкевічы, Паўлавічы, Геленаў, Геленашка, Яславічы, фальв. Рубакоўшчына з вёскай Пятровічы, фальв. Красоўшчына з вёскамі Лубянеты, Дунай, Карповічы, Дробышы, Кеўры, фальв. Галімшчына, Барадыны, Саковічы, Вігушкі, Казенцы і Вадолі.

Кіраўніцтва ўправай абшырных валасцей гр. Германціі Урускай узяў у свае рукі муж яе, малады, здольны і энергічны гр. Севярын Урускі (нар. 1817 г.), уладальнік добраў ва Усходняй Малапольшчы і на Любліншчыне, у пазнейшы час чалец галіцыйскіх штатаў і варшаўскі губерньскі маршалак шляхты, таемны дарадца, гофмайстар царскага двара, аўтар-эканаміст, дзеяч эпохі адмены прыгону. Развязванне стасункаў паншчыны ў жалудоцкіх добрах наступіла якраз за часы гр. Германціі Урускай і было праведзена найбольш спакойна з наданнем сялянам поўных надзелаў і нізкім акрэсленнем выкупных цэнаў. З добраў Жалудка былі забяспечаны наступныя вёскі:

мястэчка Жалудок – 23 дымы, 281,29 дзесяціны;
вёска Фарны Канец – 24 дымы, 240,09 дзесяціны;
вёска Забалаць – 12 дымоў, 187,08 дзесяціны;
вёска Кукіні – 11 дымоў, 186,23 дзесяціны;
вёска Вялікае Сяло – 26 дымоў, 435,24 дзесяціны;
вёска Купры – 12 дымоў, 189,00 дзесяцін;
вёска Скерсі – 20 дымоў, 213,00 дзесяцін;
вёска Занюкі – 21 дым, 288,96 дзесяціны;
вёска Баяры I – 19 дымоў, 316,73 дзесяціны;
засценак Ваўчкі – 1 дым, 8,87 дзесяціны.
Разам: 169 дымоў, 2346,49 дзесяціны.

Маю ў руках старадрук – асобнік урадавага раскладу пабору 10 прац. ад даходу з польскіх маёнткаў Лідскага павета, ці, прасцей кажучы, кантрыбуцыі, накладзенай генерал-губернатарам Мураўёвым за 1863 г. З гэтага раскладу вынікае, што найбольшыя квоты штогадовай кантрыбуцыі выплачвалі ў

Лідскім павеце добры: Гарадзенка Людвіка і Юзэфы Кабылінскіх – 1797 руб., Вялікі Мажэйкаў Рафала Грабоўскага – 1346 руб. 75 кап., Шчучын кн. Любецкіх – 2491 руб., Гародна гр. Патоцкага – 3844 руб. і Жалудок Германцыі Урускай – 4809 руб.

Гр. Севярын Урускі памёр у Пізе ў 1890 г., а гр. Германцыя Уруская – у Парыжы ў 1891 г.

Пасля смерці гр. Германцыі Урускай добры Жалудок забрала ў сваё ўладанне, як спадкаемца па праву, яе дачка Марыя княгіня Святаполк-Чацвярцінская.

IX

Пачатак рыма-каталіцкага касцёла ў Жалудку сягае, праўдападобна, у часы вялікага князя Вітаўта, да ўласнасці якога Жалудок належаў. У 1392 г. Вітаўт пісаў сваім ваяводам, намеснікам і ўсім цівунам, каб у выпадку прыезду да іх біскупа зграмадзілі для ахрышчэння літву, якая яшчэ не была ахрышчана: «А дзе сам біскуп не хоча ехаць, а прышле сваіх папоў, і тых так слухайце, як самога біскупа».

Новы драўляны касцёл адбудаваў па загаду кар. Казіміра каля 1490 г. жалудоцкі цівун пан Юшка Стырнель. Кароль Казімір на ўтрыманне пробашча вызначыў палі, лугі, агароды і грашовую даніну. Пасля спалення татарамі ў 1506 годзе касцёла з дакументамі і новага яго адбудавання кар. Жыгімонт I на просьбу жалудоцкага пробашча кс. Мацея Баптысты лістом, выдадзеным у Вільні ў дзень Св. Юрыя 1529 г., пацвердзіў для жалудоцкага касцёла наданні сваіх продкаў, як: зямлі на 9 бочак высеvu, чатырох прыгонных, тры карчмы, дзесяціну снапоў, апроч аўсу, з каралеўскіх маёнткаў Жалудка, Мажэйкава і Гігушак, два лугі пры касцёле на 40 вазоў, гай за ракой, млын, вольную лоўлю рыб малой сеткай у ставах і звыш таго дадаў ад сябе тры пусташы: Мячкоўшчыну, Кароўшчыну і Стаякоўшчыну, а таксама дзве балейкі мёду.

Невядомы лёс гэтага касцёла аж да паловы XVII ст. Вядома толькі, што ён знаходзіўся каля сённяшняй вёскі Фарны Канец, на тым месцы, на якім пазначаны на старой трохвэрстовай расійскай мапе і на каторым ён стаяў да паловы XIX ст. У часе вайны пры Яне Казіміры ў 1655–1659 гг. маскоўскія войскі гэты касцёл спалілі, пасля чаго яго адбудаваў уласным коштам жалудоцкі пробашч кс. Андрэй Бурневіч, а кс. Міка-

лай Слупскі, біскуп грацыёнапалітанскі, суфраган віленскі, які візітаваў Віленскую дзяцэзію пасля заканчэння найжудаснейшай з войнаў, якая наведала наш край, касекраваў. Калі ў Жалудку пад канец XVII ст. паўстаў кляштар кармелітаў і пры ім кляштарны касцёл, гэты даўнейшы парафіяльны касцёл для адрознення пачалі называць фарай, а адтуль паўстала і новая назва даўняй вёскі Жалудка – Фарны Канец.

Крыштаф Завіша апавядае ў сваім дзённіку, як хочучы сцерці з паверхні зямлі швагра свайго Качаноўскага, дробнага шляхціца, які адважыўся ажаніцца з магнаткай, напаў у дзень свята Трох Каралёў 1702 г. на Мажэйкаў (Вялікі) і змусіў Качаноўскага да ўцёкаў аж да Жалудка. «Там пан Качаноўскі самтрох схаваўся быў у касцельны склеп, з якога не сілай, але хутчэй са страху там жа згінуць, быў выправаджаны, нарэшце назаўтра найлепей прыгатаваным да смерці канец жыцця ўчыніў. Такі канец, хто жэніцца няроўна і спрачаецца з дастойнейшымі. Касцёл жалудоцкі замкнёны. Справа недамыкальнасці касцёла неяк закончылася (глядзі ніжэй)». На жаль, Завіша пра тую справу нічога больш не напісаў.

Валыняк падае вестку пра не меней грознае здарэнне, якое мела месца ў тым жа касцёле. «У 1736 г. прызвалі на тую пасаду (прыёра кармелітаў у Жалудку) а. Бенедыкта Кукулінскага (у свеце Марка), які згінуў у Жалудку вельмі трагічнай смерцю, паколькі быў застрэлены кс. Пенскім, мясцовым плябанам у фары! Дэталі гэтага надзвычай смутнага выпадку, злачынства, дакладна не вядомыя, ордэнскі некралог толькі паведамляе, што напаўжывога айца Кукулінскага здалелі яшчэ прынесці ў кляштар, агледзець святымі сакрамантамі і толькі потым, прабачыўшы свайму забойцу, дух выдыхнуў дня 1 сакавіка 1739 года, маючы гадоў 39, з іх у ордэне 13, на трэцім годзе свайго ўзвышэння. На капітуле ў 1739 г. сабраныя айцы складалі просьбу да мясцовага біскупа і нунцыятуры, каб учынілі дазнанне ў той справе (у гэты час кс. Пенскі знаходзіўся ў аа. бернардынаў у Вільні, не вядома ў якім статусе); не ведаю, чым тая справа скончылася». Касцёл гэты быў адбудаваны Міхалам Людвікам Тызенгаўзам у 1740 годзе.

Жалудоцкія пробашчы апрача ўласнай касцельнай бенефіцыі вялі сельскую гаспадарку і на чужых землях: у 1701 г. 10

траўня пані Аляксандра Францкевіч Радзімінская, падскарбіна, заставіла свой фальварак Чарноўшчыну за суму грошай кс. Антонію Мракоўскаму, жалудоцкаму плябану, а ў 1727 г. жалудоцкі пробашч узяў у дзяржанне ад князеў Радзівілаў іхнюю ліпчанскую вёску Карытніцу.

Паводле люстрацыі 1796 г., жалудоцкая плябань мела ў дзвюх вёсках 9 сялянскіх дымоў. У дадатак да таго да касцельнай бенефіцыі належалі маёмасці па тастаментах: Юрыя Палевіча Яманта з 1673 г. і інш. Пры касцёле з найдаўнейшых часоў утрымлівалі прытулак для старых жабракоў, ці так званы шпіталь, на які была запісана 25 жніўня 1750 г. спадчына Рафала Сяклюцкага ў суме 3 000 зл., абапёртая на Беразаўцы і Альгоўцах. Як і ў кожнай парафіі, пры жалудоцкім касцёле працавала парафіяльная школа, у якой пачаткі навукі чытання і пісання, а можа і лічэння, даваў пад наглядам пробашча арганіст. У 1777 г. у гэтую школу хадзіла аж 24 дзіцяці, у 1781 – 9, у 1782 – 14, у 1804 – 10, у 1805 – 10 дзяцей. Школа гэтая, падобна, заняпала ў 1817 г., бо Ю.Э. Ляхніцкі ў «Статыстыцы Літоўска-Гарадзенскай губерні», выдадзенай у тым жа годзе, пра тую школу прамаўчаў.

Касцельная бенефіцыя разам з капіталамі і тастаментамі ў 1842 годзе была забрана ў дзяржаўны скарб. Касцёл гэты пасля пабудовы мураванага ў мястэчку Жалудку быў разабраны.

Парафія Жалудка паводле спісаў, спраўджаных на дыяцэзіяльным сінодзе ў час біскупства кс. Сапегі ў 1669 г., а таксама біскупства кс. Зянковіча ў 1744 г., належала да складу Лідскага дэканата. У 1781 г. парафія гэтая налічвала 5962 рыма-каталіцкія душы. У 1796 г. ахоплівала земскія добры з прыгоннымі: Падлужжа, Ачкевічы, Хацееўшчына, Ваўчкі, Стрэліцу, Беразавец, Ліпічна, Стацалеўшчыну, – а таксама Панямонскае войтаўства Барцянскага староства.

Х

На добры Ішчалну, роўна з іншымі добрамі Лідскай зямлі, абрынуўся ў 1655 і 1659 г. жудасны разгром, які тут учынілі наезды маскоўскіх войскаў, двор і воласць былі разрабаваныя і папаленыя, людзі разбегліся або былі выбіты наезнікамі ці вынішчаны ў дадатак голадам і маравым паветрыем. Князь

Канстанцін Крыштаф Вішнявецкі, ваявода брацлаўскі, тагачасны ўладальнік Ішчалны, маючы пільную патрэбу ў грашах, аддаў яе ў 1662 г. у заклад пану Пятру Яну Паўпяце, войскаму мсціслаўскаму, а праз некалькі гадоў, калі пан войскі трохі ўзмацніўся фінансаво, а князю патрабаваліся грошы і далей, прадаў яму Ішчалну навечна. Не надарылася спаткацца з якімі-небудзь звесткамі, датычнымі мінулага войскага Паўпяты; дапушчальна, як войскі («бо з-за войскіх служба ваенная гіне»), не быў ён жаўнерам, не быў на вайне, а мяркуючы па тым, што пасля такога жудаснага знішчэння краю меў наяўныя грошы, гойсаў у часе агульнага няшчасця па тылах войска, можа быць, у ролі забеспячэнца або дзяржаўцы нейкіх даходных крыніц і (няхай прабачыць мяне цень яго, калі лгу) набіваў торбу. А паколькі круціліся каля яго аа. кармеліты, прывілеем якіх было ратаванне душ грэшнікаў у чыстцы, можна думаць, што наш войскі меў сумленне не зусім чыстае. Пасталелы ў гадах пан войскі Паўпята «як маладзён нежанаты» вёў у Ішчалне жыццё самотнае і праз некалькі гадоў клапатлівага панавання на знішчаных добрах, пасля кароткай хваробы 16 снежня 1670 г. перабраўся тут у вечнасць. Пасля смерці пана Паўпяты віленскія кармеліты апублікавалі яго тастамент, завераны 15 верасня 1670 г., у якім выразна стаяла, што былы войскі ішчалнскі фальварак Талматойшчыну, які перавышаў 6 валок, запісаў навечна Марціну Квінце і жонцы яго Люкрэцыі Ліндорфаўне, а маёнтак Ішчалну з усімі яе прыналежнасцямі тэставаў на фундуш аа. кармелітам, агаворваючы, што кармеліты «касцёл пад назвай Беззаганнага Зачацця н. п. Марыі таксама з кляштарам для манаскага жыцця здатным і зручным з даходаў у Ішчалне збудаваўшы на славу Божую на тым месцы, дзе двор цяпер стаіць, паводле свайго густу, набажэнства адпраўленае і з сумы таго ж запісана, ратуючы душу маю, досыць чыніць будучь павінны вечнымі часамі».

У Заполлі пад Лідай, у двары пана Казіміра Францкевіча Радзімінскага, падкаморага лідскага, жыло некалькі бежанцаў, выкінутых сюды ваеннай бурай з Белай Русі – Ян і Кацярына Паўпяцянка, муж і жонка Запольскія, а таксама Павел і Мікалай Янавічы Паўпяты, браты той апошняй, якія называлі сябе блізкімі крэўнымі памерлага мсціслаўскага войскага.

Яны выступілі з акцыяй супраць кармелітаў, сцвярджаючы, што тастамент памерлага Паўпяты ні меней ні болей як быў падроблены тымі ж кармелітамі. Пачаўся гучны на той час працэс. Дапытаны сведкі тастамента: пан Дуброўскі, чашнік і пісар гродскі віленскі, а таксама пан Данілевіч, падстолі ашмянскі, пацвердзілі, што едучы трактам цераз Ішчалну на сойм у Варшаву, былі запрошаны да хворага Паўпяты і тут на чыстых аркушах паперы, падпісаных тым жа Паўпятой, пакінулі і свае подпісы, а прыціснуты прысягай Марцін Квінта прызнаў, што і тастамент, і фундуш, і лісты на прызнанне былі на тых жа чыстых з подпісамі толькі аркушах сфабрыкаваны ўжо пасля смерці войскага 6 жніўня 1671 г. тымі самымі аа. кармелітамі з удзелам яго, Квінты. Пасля чатырох трыбунальскіх дэкрэтаў спрэчка была канчаткова развязана аж у 1678 г. на карысць крэўных Паўпяты, усе запісы яго прызнаны за няважныя, Ішчална прызнана ўласнасцю Запольскіх і Паўпятаў, а віленскія кармеліты прыгавораны да ўплаты тым жа спадкаемцам 3 000 зл. за вывезеную з Ішчалны рухомасць і таксама да вяртання коштаў працэсу ў суме 4 315 зл.

Суды з кармелітамі бедныя спадчыннікі Паўпяты вялі і выйгравалі таму, што мелі за сваімі плячамі багатага пратэктара ў асобе пана Казіміра Францкевіча Радзімінскага, той жа добра стараўся з таго інтарэсу, што меў ужо прыхаваны ў скрыні гатовы акт продажу на яго карысць і яго жонкі ад тых жа спадчыннікаў усіх правоў на Ішчалну, падпісаны з лістамі на прызнанне 30 чэрвеня 1676 г. А калі завяршылі апошні дэкрэт, пан падкаморы Казімір Францкевіч Радзімінскі ўчыніў першы жэст у бок кармелітаў менавіта як католік, хочучы мець ад іх мосцяў ксяндзоў кармелітаў суфрагію душы сваёй, 22 траўня 1678 г. запісаў на віленскі кляштар таго ж ордэна суму 6 296 зл., нейкую частку з той сумы ўнёс на маёнтку сваім Нявішы. На тым аднак справа не спынілася. Відавочна, дзейнічалі нейкія закулісныя сілы, бо той жа пан падкаморы Казімір Францкевіч Радзімінскі супольна з жонкай сваёй паняй Аляксандрай з Нарушэвічаў, задавальняючы ў пэўнай ступені памкненні духавенства, 7 снежня 1682 г. падпісаў эрэкцыійны акт, у сілу якога, хоць і не ў Ішчалне, аднак заснаваў канвент кармелітаў даўняй традыцыі – абутых – ва ўласным

сваім мястэчку Жалудку, абавязваючыся пабудаваць тут дом для манахаў і касцёл, а на ўтрыманне гэтага канвента запісаў свой жалудоцкі фальварак Стацалёўшчыну з некалькімі прыгоннымі, а таксама пэўную суму грошай. Гэтую фундацыю зацвердзіла соймавая ўхвала 1685 г. і ўхваліў сваім лістом 12 лютага 1686 г. віленскі біскуп кс. Мікалай Аляксандр Катовіч.

Такая гісторыя заснавання канвента кармелітаў у Жалудку, пра якую аўтар паважнага твора «З мінулага кармялітаў на Літве і Русі» (Кракаў, 1918 г.), схаваны пад псеўданімам Валыняк, відавочна, не ведаў. У свой час увесь той працэс, які складаўся з некалькіх пачкаў аўтэнтчных актаў з XVII ст., я знайшоў у Ішчалнскім скарбцы.

Землёўладальнікі даўней ахвотна размяшчалі ў сваіх добрах ордэнскія кляштары, бо такую фундацыю лічылі ў пэўнай ступені адпаведнай цікавосткай, якая сцягвала люд з далыхых ваколіц і падымала даходы ўладальніка. Кляштар і касцёл знаходзіліся на кляштарным пляцы пры вуліцы Касцельнай і былі драўляныя. Да касцёла была дабудавана мураваная капліца фундацыі Сяклюцкіх з сярэдзіны XVIII ст. Сам касцёл быў высвечаны пад назвай Св. Казіміра, а капліца – Н.П.М. Шкаплернай. У 1820 г. у касцёле ў вялікім алтары быў абраз Н.П.М. Шкаплернай, прыкрыты выявай Св. Казіміра, аздоблены вотамі, якія сведчылі пра атрыманыя ласкі. У касцельнай наве былі меншыя алтары: Св. Магдалены дэ Пазі, пана Езуса Укрыжаванага (у капліцы Сяклюцкіх); са значнаю колькасцю вотаў, Св. Юзафа Аблюбенца, Св. Антонія і Св. Эліяша. Пазней, калі той стары касцёл канчаткова зруйнаваўся, набажэнствы былі перанесены ў тую ж капліцу Сяклюцкіх. Пры капліцы было брацтва Св. Шкаплера (добрай смерці). Брацтву гэтаму св. айцец Бенедыкт XIV надаў 2 сакавіка 1741 г. поўнае адпушчэнне: душам братоў і сясцёр, на карысць якіх у Рэмінісцэнтную нядзелю будзе адпраўляцца святая імша пры алтары брацтва. Св. айцец звольніў ад мук чыстцовых. Св. айцец Пій VI у дзень 11 жніўня 1781 г. надаў таксама поўнае адпушчэнне ўсім верным, якія ў тым касцёле прыступаюць у дзень Св. Казіміра да сакрамэнту пакуты, а таксама цела і крыві Панскай. У кляштары ўтрымлівалася 6 братоў. У 1820 г. кляштарны фондуш складаўся з фальварка Стацалёўшчыны і вёскі Дубелі – 11 дымоў,

Малога Сяльца – 3 дымы і Логвіны – 3 дымы. Жалудоцкі канвент належаў паводле надання 1687 г. да Рускай правінцыі, а ад 1756 г. – да Літоўска-Рускай правінцыі.

Прыёрамі Жалудоцкага канвента або іхнімі намеснікамі былі:

- у 1684 г. – Калікст Дзюркевіч;
- у 1698 г. – Серапіён Равускі (Ржавускі);
- у 1717 г. – Казімір Дабрыцкі;
- у 1720 г. – Бенедыкт Казлоўскі;
- у 1721 г. – Гіларыён Яскальскоўскі (Яскулькоўскі);
- у 1726 г. – Бенедыкт Маркевіч;
- у 1730 г. – Юзаф Бедраз;
- у 1730 г. – Пляцыд Гіглоўскі;
- у 1736 г. – Бенедыкт Кукулінскі;
- у 1739 г. – Герард Альшэўскі;
- у 1748 г. – Сільвестр Гадоўскі;
- у 1754 г. – Гадлеўскі;
- у 1755 г. – Юры (Ежы) Курмін;
- у 1766 г. – Ваўрынец Ляўкевіч;
- у 1770 г. – Эліяш Курмін;
- у 1772 г. – Кірыл Стацэвіч;
- у 1773 г. – Януары Швабовіч;
- у 1773 г. – Вінцэнты Пятрушэвіч;
- у 1777 г. – Януары Швабовіч;
- у 1781 г. – Юры Курмін;
- у 1793 г. – Андрэй Мацкевіч;
- у 1807 г. – Бруно Рымгайла;
- у 1810 г. – Карнел Нойберг;
- у 1816 г. – Лукаш Далінскі;
- у 1825 г. – Андрэй Лібонскі.

Спіс гэты быў складзены на падставе дададзенай працы Валыняка, а таксама ўласных матэрыялаў аўтара.

У 1832 г. кляштар быў скасаваны, а фундуш яго быў забраны на карысць дзяржаўнага скарбу.

XI

Граф Рудольф Тызенгаўз, маючы намер вымураваць у мястэчку Жалудок маўзалеі для сямейных пахаванняў, ужо быў пачаў у тым кірунку пэўную падрыхтоўку, але хуткая ягоная смерць не дала яму магчымасці выканаць гэты намер. Тым часам кармеліцкі кляштар быў закрыты, касцёл яго знішчаны, а сямейныя труны ў склепе пад знішчаным касцёлам вымагалі неадкладнага забеспячэння іхняй бяспекі. Для таго ў 1835 г. па распараджэнні графа Канстанціна Тызенгаўза адміністрацыя жалудоцкіх добраў каля кляштара распачала будаўніцтва капліцы. Але і фарны касцёл быў ужо ў такой ступені зруйнаваны, што трэба было падумаць пра будаўніцтва на месцы яго новага. У 1843 г., пры падзеле спадчынных добраў Юзэфа графіня Патоцкая і Эльфрыда графіня Замойская даплацілі Германцы графіні Урускай па 1 500 рублёў на вымураванне пахавальнай капліцы ў Жалудку і адначасова запэўнілі сястру, што калі яна вымуруе не капліцу, а новы касцёл, то даплацяць ёй звыш таго яшчэ пэўныя квоты грошай. За тыя грошы пры пахавальнай капліцы быў вымураваны касцёл, які ў 1853 г. быў высвечаны пад назвай Унебаўзяцця н. п. Марыі.

Праязджаючы ў 1862 г. праз Жалудок, Эдвард Хлапцік пакінуў такія ўспаміны пра той новы касцёл: «Касцёл кармелітаў фундацыі Радзімінскіх-Францкевічаў ужо не існуе сёння, а на месцы яго пастаўлена новая мураваная, досыць прыгожай гатыцкай архітэктуры святыня. Унутры яе, дзе апроч добрага абраза Трох Каралёў у бэтлемскай стаенцы, нічога цікавага мне не натрапілася, гола і бедна. А замураваная ў падзямеллях труна з парэшткамі слаўнага мужа Антонія Тызенгаўза згадваецца ў памяці землякоў і ў надмагіллі». «Мы вельмі хацелі з вуснаў мясцовага пробашча даведацца нешта асаблівае і пра маральна-разумовы стан тутэйшых жыхароў, але, на жаль, нейкі абедзік па суседстве ў хвілю нашага прыбыцця змеў спяшаўшагася на вёску айца парафіі, які пры ад'ездзе здолеў нам толькі сказаць, “што заснаваў у пробастве школку, і тая, хоць і не праслаўленая журналістамі, працуе сабе шчасліва”».

Жалудоцкі касцёл валодае ўласнай зямельнай бенефіцы-

яй, нададзенай яму ў 1854 г. ад дзяржаўнага скарбу. Адсоткі ад даўнейшых наданняў, секулярызаваных на карысць скарбу ў 1842 г., штогод прыходзілі пробашчам так званымі прыватнымі павіннасцямі з скарбовай палаты ў Вільні праз віленскую кансісторыю аж да 1915 г.

Жалудоцкая парафія ў 1897 г. налічвала 9 тысяч вернікаў, да 1915 г. колькасць тая паднялася да 11 тысяч.

22 траўня (3 чэрвеня) 1863 г. у Вільні быў расстраляны кс. Станіслаў Ішора, вікарыі жалудоцкага пробашча, прызнаны вінаватым у абвяшчэнні ў гэтым касцёле маніфесту Нацыянальнага ўрада. Была гэта першая ахвяра новага генерал-губернатара Мураўёва. Жалудоцкім пробашчам доўгі час да 1898 г. быў кс. Антоні Пузёлевіч, пасля яго Матэвуш Лаеўскі, а ад 1907 г. кс. Баляслаў Сперскі, слаўны тым, што за сваю місіянерскую і патрыятычную працу быў сталым кліентам акруговага суда ў Пскове, і тым, што, змушаны ў 1911 г. на выезд у Амерыку, пры ад'ездзе сказаў знаёмым, што «вернецца ў Жалудок хіба толькі з польскім войскам». Так і сталася.

Пасля кс. Баляслава Сперскага па чарзе былі пробашчамі ў Жалудку: кс. Віктар Каханскі, кс. Казімір Сталеўскі, кс. Эдвард Мікалаюн, кс. Казімір Кляйсноўскі, кс. Баляслаў Серафім, кс. Максіміліян Сарасек, ледзьве 3 месяцы, і кс. Міхал Міхневіч, які застаецца да гэтай хвілі [да 1937 г. – С. С.].

